

Э. БЕГМАТОВ, А.МАМАТОВ

АДАБИЙ НОРМА НАЗАРИЯСИ

ТОШКЕНТ – 1997

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
Тилшунослик институти**

Э. БЕГМАТОВ, А. МАМАТОВ

АДАБИЙ НОРМА НАЗАРИЯСИ

1-қисм

ТОШКЕНТ

“Наврўз”

1997

Мазкур китобда чет эл тилшунослигида, рус тилшунослигида ва туркийшуносликда адабий тил ва адабий нормага оид ишлар ўрганилган, таҳлил қилинган ва улар илмий жиҳатдан умумлаштирилган. Китобда адабий норма тушунчаси, адабий нормадан талаб қилинувчи мезонлар, адабий норманинг типлари, адабий норманинг шаклланиш ва яшаш қонуниятлари, адабий тилни нормалаш каби муаммолар ўрганилган.

Китоб олий ўқув юртлари талабалари, аспирантлар ва шу соҳа бўйича илмий кузатишлар олиб бораётган барча тилшунос мутахассислар учун мўлжалланган.

Тақризчилар:

филология фанлари доктори, профессор

Н.Маҳмудов

филология фанлари доктори, профессор

Б.Ўринбоев

1. Тил нормаси тушунчаси ва унинг ўрганилиш тарихидан

Тилшунослик фани ўз шаклланиш ва ривожланиш тарихига эга бўлгани каби нормаси муаммоларини ўрганиш ҳам маълум тарихга эга. Тил нормасига оид муаммолар пайдо бўлгандан буён чет элларда, собиқ иттифоқда бу масалага бағишланган бир қатор назарий ва амалий ишлар қилинди. Аммо тил нормасининг моҳияти ва унинг тил тизимидаги ўрни ханузгача етарли даражада ҳал қилинмайди. Назаримизда бунинг сабаби қўйидагича:

Биринчидан, лисоний норма тушунчаси тил, нутқ, тил тизими, усул, адабий тил, ижтимоий ва профессионал лаҳжалар ва шу каби жуда мураккаб, ҳозиргача тилшуносликда ўз ечимини тўла топмаган тушунчалар билан узвий боғлиқдир.

Иккинчидан, бу муаммони жиддий ҳал қилишдаги асосий масалалар:

1) “норма” деб қандай тил ҳодисасини айтса бўлади? (яъни, норманинг умумназарий масалалари ва яхлит таърифи масаласи);

2) тил нормасидаги ўзгаришларнинг асосий сабаблари нимада; (норманинг динамиклиги, имманентлиги, ижтимоий ҳодиса эканлиги масалалари);

3) бир маънони англатадиган икки тил бирлигидан қайси бирини адабий норма доирасига киради деб баҳолаш мумкин? (нормада вариантдорлик, услубий тармоқланганлик ва шу каби масалалар);

4) умуман лисоний нормадаги ўзгарувчанлик (динамиклик) ва бу жараёнда тилда ёки нутқда юзага келувчи тўғрилиқ ва хатолик ўртасидаги чегарани қандай аниқлаш мумкин? (яъни нормадан четга чиқишлар) каби муаммоларнинг ҳозирга қадар илмий-назарий ва амалий жиҳатдан етарли даражада тадқиқ этилмаганлигидир.

Лисоний нормани ўрганиш бўйича мавжуд ишларни кузатиш ва муаммоларни ўрганиш борасида тўрт асосий марказ мавжудлигини кўрсатади. Булар:

1) чех (Прага) тилшунослик мактаби;

2) Э.Косериуннинг илмий назариялари;

3) Америка, инглиз ва немис тилшуносларининг илмий қарашлари;

4) Собиқ Иққифоқ тилшунослигидаги илмий назарий қарашлар.

Биз ушбу ишимизда тил нормасини ўрганиш бўйича қайд қилинган илмий марказларда олиб борилган ишларни иложи борида тўлиқ таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз. Бундай мақсад ўзбек тили лисоний нормаларини келгусида кокрет таҳлил қилиш учун назарий асос яратишдан иборатдир. Бу ўринда таниқли тилшунос Б.С.Шварцкопфнинг қўйидаги фикрини келтириш ўринлидир: *“Норма масалалари ва адабий тилини нормалаштириши билан боғлиқ бўлган муаммоларни баён қилиш умуман тил нормаси, хусусан адабий тил нормасининг*

моҳияти ҳақидаги назарий қарашлар ривожланишининг шарҳисиз бу муаммоларни ёритиб бўлмайди.

Ҳақ шундаки лингвистик адабиётда норма тушунчасининг моҳияти, бу тил ходисасининг ҳар хил аспектларига турлича ёндашилган ва жуда кўп таърифлар берилган.

Ана шу ҳар ҳилликларда назарий изланишларнинг бир неча йўналишларини кўриши мумкин”¹.

2. Лисоний норма муаммосининг чет эл тилшуносликдаги ўрганилиши

Узоқ вақтлар давомида тил нормаси ва адабий тилни нормалаштириш муаммолари тилшунослар эътиборан четда қолиб келди. Бу масалани хал этишда прага тилшунослик мактаби деб юритилувчи илмий марказнинг хизмати деқиёсдир. Улар тил нормасининг объектив ҳодисаси эканлигини, унинг тил тизими ичидаги моҳиятини кўрсатишга ҳаракат қилдилар, бу эса кейинчалик жуда кўп тилшуносларининг илмий кузатишлари объекти бўлиб қолди.

Прага тилшунослик мактаби намоёндалари тил нормасини, адабий тилнинг асосий вазифаларини адабий тил нормаси кодификациясининг амалий масалалари билан бирга узвий ҳолда таҳлил қилдилар. 1930-йилларнинг бошида Прага тилшунослик аъзоларининг илмий ишларида тил нормаси ва адабий тилни нормалаш, унинг кодификацияси масалалари катта назарий муаммо сифатида таҳлил қилинди. Улар тил нормасини вазифавий (функционал), ижтимоий-лисоний (лингвосоциологик) ва конкрет лисоний-тарихий ҳодиса сифатида ўргандилар. Энг аввало шуни қайд қилиш керакки, Прага тилшунослик тўғараги аъзолари тил нормасини уё ки бу тилда сўзловчи умумжамоа томонидан мунтазам равишда фойдаланиладиган лисоний ҳтруктура воситаларининг йиғиндиси деб тушундилар. Тил нормасини илмий-назарий жиҳатдан таҳлил қилишда бу мактаб аъзоларидан Б.Гавранек, В.Матезиус, А.Едличка, В.Барнет, Е.Вахак ва бошқаларнинг хизматлари диққатга молиқдир.

Маълумки, XX аср бошларида тилшуносликда структурализм оқими пайдо бўлиб, бу оқим (структуралистлар) норма тушунчасини анча жиддий, илмий-назарий таърифлашга ҳаракат қилди. Чех тилшуноси Б.Гавранек ҳам тилга, хусусан норма масаласига структурал нуқтаи назаридан ёндашди.

Б.Гавранек ўз илмий кузатишларида нормани тизим (система) сифатида характерлаб, норма тушунчаси тил мавжудлиги доирасига бевосита алоқадорлигини ва тил доирасида мажбурий қўлланилишини таъкидлайди.

У адабий тил моҳиятидан келиб чиқиб, унинг янги тушунчаларини тавсия қилди ҳамда тил нормаси ва адабий тил кодификацияси назариясини асослашга уринди, адабий тилнинг услубий (стилистик), қабатланганлик назариясини вазифавий (функционал) нуқтаи

назаридан ёндашган ҳолда ишлаб чиқди ва чех нутқи маданиятининг ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Б.Гавранек тил нормасининг назарий ва амалий муаммоларини хал қилиш пайтида адабий тил билан халқ тилини қиёслаб ўрганди ва нормани кўп жиҳатдан узус белгиламайди, лисоний норманинг юзага келиши ва шаклланишида фақат тилдан фойдаланишгина асосий олим эмас, чунки адабий норма, ўз моҳиятига кўра халқ тили, унинг тузилиши ва характеридан фарқланади. Шу сабабли адабий тил нормасининг юзага келишида узус маълум роль ўйнаса-да, асосий, хал қилувчи омил бўла олмайди², - деган хулосага келди.

Чех тилшунослик мактабининг бошқа бир вакили юқорда қайд қилинган фикрни бошқачароқ усулда ифода этиб шундай ёзади: *“Норма категорияси ҳеч қачон фақат адабий тил билан чегараланмайди ва фақат у билан боғлиқ эмас, лекин шунга қарамасдан норма муаммоси адабий тилга нисбатан энг мураккаб ва ижтимоий зарур ҳодисадир. Аммо адабий тил нормаси ўзига хос хусусиятларга эга, зеро, унинг муаммолари ҳам ўзига хос қуринишларга эга эканлиги ҳам характерланади”*.

Б.Гавранек эса тил нормаси ҳақида фикр эритар экан, лисоний нормадаги уму учун мажбурийлик омилини асосий белги деб ҳисоблайди.

Б.Гавранек, *“тил нормаси, бу маълум бир лисоний гуруҳ аъзолари учун шарт бўлган, мажбурий қоидадир. Норма тил тизисида ўз аксини топади, акс ҳолда у ўзининг энг муҳим вазифаси – кишилар ўтасидаги алоқа воситаси вазифасини бажара олмаган бўлар эди”* – деб ёзади.

Б.Гавранек ушбу фикрни давом эттирар экан, ҳар қандай тил гуруҳи, у хоҳ ҳудудий гуруҳ, хоҳ ижтимоий гуруҳ бўлсин, ўзининг тил нормасига эга. Норма тушунчаси нафақат адабий тилга, балки лисоний норма маълум қоидалар мажмуаси сифатида тилнинг ҳамма кўринишларига ҳам хос эканлигини айтади. Ҳар қандай миллий тилнинг адабий нормаси ўз шаклланиш ва ривожланиш тарихига эга бу жиҳатдан у диалект ва оғзаки нутқ нормалари тарихидан фарқ қилади. Адабий норма ва оғзаки нутқнинг фарқлари ҳақида янада кенгайтириб, Б.Гавранек қуйидаги тезисни олға сурди: бир томондан, адабий норма оғзаки тилдан ажралиб туришга ҳаракат қилид (чунки оғзаки тилда шевалар ҳам мавжуд), иккинчи томондан, эса бадий тилнинг энг муҳим хоссаси – ҳамма тушунадиган, соддалик, жўнлик хусусиятлари унинг оғзаки тил билан яқинлашишига тўртки бўлади (яъни оғзаки нутқ нормаси адабий тил нормасига яқинлашуви маъносиди). Бу қарама-қаршилик бадий тилнинг ҳам, оғзаки тилнинг ҳам мунтазам ривожланиш, тараққиёт манбаидир. Б.Гавранекназариясининг тил нормаси ҳақида бошқа чет эл тилшунослари назарияларига нисбатан мукамаллиги шу билан изоҳланадики, у тил нормасига хос бўлган қуйидаги энг зарур хусусиятларни англаб етади ва эътироф этади:

- норма тушунчаси кенг ҳодиса бўлиб, у нафақат бадий талга балки ҳудудий диалектларга ҳам хосдир;

- адабий норманинг ривожланиши миллий тилнинг ҳар учала компонентлари (адабий тил, оғзаки тил, диалектлар)нинг бир бирига боғлиқлиги билан характерланади;

- адабий норманинг ўзаро фарқ қиладиган ички белгилари ҳам тил сатҳларидан аниқ ифодаланган функционал-стилистик қатламларнинг мавжудлигида кўринади;

- норма учун барқарор ва айна пайтда ўзгарувчанлик ва ривожланувчанлик характерлидир.

Аммо Б.Гавранекназариясининг бир неча камчиликлари ҳам мавжуд бўлиб, улар кўйидагилардан иборат деб ҳисоблаймиз:

- Б.Гавранек тан олишича, у нормани фақат тилнинг ўзига хос бўлган лисоний ҳодиса деб тушунади, айна пайтда у нормани тил нуқтаи назаридан эмас, балки нормага жамиятнинг унга алоқаси нуқтаи назаридан текширади (масалан, миллий тилнинг адабий нормаси шаклланиш даврида жамиятнинг нормага онгли интилиши; мавжуд бўлган тил нормасига аниқ, бекаму кўст амал қилиш талабининг ўсиши каби тезисларни олға суради);

- унинг фикрича, ижтимоий диалектлар (жаргонлар) ўзларининг махсус нормаларига эга эмас, чунки улар умумхалқ тилидан фақат жаргонга хос луғавий хусусияти билан фарқ қилади;

- Б.Гавранек лисоний нормани ташқил қиладиган қоидаларнинг характери, ўзига хос белгилари ҳақида ҳеч нарса демайди. У нормани тил тизими ва тузилиши билан боғлайди. Чех тилшунослари томонидан норма тушунчасининг талқин қилиниши кейинги даврларда “узус” ва “адабий тил”, “норма” ва “кодификация” (қонунлаштириш) тушунчаларининг тўлароқ, батафсил, жиддий таърифланиши билан характерланади.

Тил нормаси ҳақида Б.Гавранек олдинга сурган назарий фикрлардаги баъзи камчиликлар ва изчилсизликлар ҳақида ўз вақтида Л.Н.Дзекиревская ҳам мулоҳазалар билдирган эди.

Бу масалалар бўйича Б.Гавранек ҳам фикр юритиб, адабий тил нормаси билан ноадабий тил нормалар орасида фарқлар тил системаси ва норма, кодификация ва азус орасидаги муносабатлар билан боғлиқдир. Тилнинг ноадабий кўринишларида норма система ва узуснинг муносабатидангина иборат бўлди, - деган хулосага келди.

Прага лингвистик тўғараги намоёндаларининг норма назарияси ҳақида фикрларини кўйидагича тавсифлаш мумкин: узусдан тил нормаси даражасига кўтарилиш бир даврдаги нормадан иккинчи бир давр нормасига бир неча нормалар жараёнини босиб ўтиш орқали содир бўлади. Бу таҳлилдаги таъриф имплицит равишда норманинг система-тил структураси-узус билан боғлиқлигини кўрсатади, шунингдек, тилнинг нормативлиги ва унинг ижтимоий вазифаси ўртасида диалектик боғлиқлик борлигидан далолат беради. Яна

бир чех олими Йозеф Вахик тил ёзув шаклининг ижтимоий аҳамияти тўғрисида кузатишлар олиб бориб, ёзув тилининг лисоний нуқтаи назаридан ўрганиш зарурлигини таъкидлайди ва тил ёзув шаклининг ижтимоий ролини, унинг ижтимоий обрўсини юксак баҳолайди. *“Агар тил жамоаси ёзувини такомиллаштирмаган экан, демак, у ҳали ўз тилининг яширинган имкониятларини тўлиқ даражада билмаслиги аниқ ҳақиқатдир”*, - дейди Й.Вахек. Чунки ёзув нормаси вазифаларини оғзаки норма бажара олмайди, оғзаки ёзув нормасига керакли бўлган воситалар йўқдир. Бу фикр билан Й.Вахек ёзув билан ёзув нормасини бир хил нарса деб тушунади. Бу албатта, мунозарали ва нуқсонлидир. Бу тадқиқотчининг нуқтаи назарича ўз ёзувига эга бўлган тилгина “нормал” тил ҳисобланиши керак. *“Ёзув нормаларига эга бўлмаган тиллар нормал нарса деб қаралмалиги керак, чунки ёзув лингвистик жараёнларнинг асосини ташкил қилади. Ёзувсиз тил функционал жиҳатдан нонормал, етарли эмас: эртами ёки кечми, бундай тиллар ўз нормаларини ривожлантиришлари шарт, чунки юзлаб тиллар шундай қилдилар ва қилмоқдалар”*, - деб таъкидлайди Й.Вахек.

Шундай қилиб, прага лингвистик тўғараги аъзолари адабий тил ва унинг нормасининг функционал моҳияти ҳақида яхлит, бир бутун ғоя яратдилар. Кейинги ўн йилликларда собиқ Иттифоқ тилшунослигида тил нормаси ва унинг кодификацияси муаммоларини ечиш борасида жуда кўп жиҳатдан прага функционал – структурал тилшунослиги намоёндаларининг қайд этилган ғояларига аосландилар ва бу илмий мактабнинг асосий ғояларини рус тили ва барча миллий халқлар тилларига тадбиқ қилдилар ҳамда ўша ғоя атрофида илмий амалий кузатишлар олиб борилди.

Асримизнинг 50 йилларига келиб норма муаммоларини тадқиқ қилиш тил воситаларининг қўлланилишини муайян тартибга, нормага солиш асосида олиб борилди. Норма тушунчасига бу каби янгича ёндашиш машҳур тилшунос Э.Косериу таълимоти билан бевосита боғлиқдир. Э.Косериу нормани – ижтимоий нуқтаи назардан объектив, тартибга колинган ва танланган ҳодиса деб тушунса, кодификацияни – субъектив, фақат тил нуқтаи назардан тўғри бўлган ҳодиса, категориядир деб тушунади. Унинг фикрича, тил системаси ва структураси тилнинг ҳамма ходисаларни ўз ичига қамраб ололмайди. Ҳар бир тил ўз ифода томонида ҳам, маъно томонида ҳам ўзининг вариантдорлик хусусиятларига эга.

Э.Косериунинг тилшунослик фани олдидаги хизматларидан бири шундаки, у тилдаги вариантдорлик тушунча системанинг хусусиятидан келиб чиққан ҳодиса эмас, балки норманинг ўз моҳиятидан келиб чиққан ҳодиса эканлигини исботлайди ва нутқда мавжуд бўлган турли хил чекинишларни ҳам норма белгилайди, - деб ҳисоблайди. Э.Косериу ўтмишдошларидан фарқли ўлароқ, нормани тор ва кенг маънода талқин қилади. Кенг маънодаги норма, унинг фикрича, бу *“тилнинг яшашини таъминлайдиган барча лисоний хусусиятлар йигиндисидир”*. Тор маънодаги норма эса бу *“функционал аҳамиятдан*

(қийматдан) маҳрум бўлган тил элементларидир. Норманинг тор маънодаги тушинилиши система тушунчасининг қарама-қаршисидир. Системадаги қарама-қаршиликлар маълум моделлар орқали амалга оширилади, норма эса бу моделларни муайян равишда рўёбга чиқаради. Тор маънодаги норма лисоний моделларни амалда тадбиқ қилиш жараёнида конкретлаштирилиб ва тўлдириб борилади.

Э.Косериунинг диққатига сазовор бўлган хизматлардан яна бири шуки, у тил нормаси ва унинг кодификацияси ўртасидаги чегарани аниқлаб берди. Олим ўз илмий ишларида тил нормаси ва унинг кодификацияси ҳодисаларини чегаралаш юзасидан Прага лингвистик тўғараги намоёндалари олдинга сурган ғояларини янада тўлдирди ва мукамаллаштирди. Лекин чех тилшуносларининг ғоялари билан Э.Косериу фикрлари ўртасида маълум фарқлар мавжуд.

Чех тилшунослари адабий тил нормаси тушунчасини кодификация тушунчасидан ажратиб ўтганлар. Шу билан бирликда, улар адабий тил нормасидаги анъанавий ва янги тил унсурларинигина ҳисобга олдилар, аксинча, тилнинг архаик, эски шакллари кодификациясини инкор қилдилар.

Э.Косериу ғоясининг Прага тилшунослик мактаби вакиллари фикрларидан фарқи шундаки, у асосий диққатни тилнинг системали ўзгаришларига қаратди ва ўзининг “система-норма-нутқ” схемаси билан бил нормаси ва унинг кодификацияси ҳақидаги ўз илмий фикрларини бошлиқларга нисбатан батафсилроқ баён қилди. Аммо Э.Косериу бу схемасида ҳам бир нечта камчиликлар бўлиб, бу камчиликларнинг ўрнини тўлдириш кейинчалик бошқа тилшунослар зиммасига тушди.

Тил ҳодисаларининг тўғри ёки нотўғрилиги (яъни, норматив) муаммоси кейинги пайтларда чет эл тилшунослигида, собиқ Иттифоқ тилшунослигида қизгин баҳслар, мунозалараларнинг мавзуи бўлди. Олимлар бу муаммога турлича ёндашдилар ва талқин қилдилар. Бу ҳол “тил нормаси” тушунчасининг жуда мураккаблиги билан изоҳланади. Чунки унда бир қанча ва баъзан бир-бирини инкор қиладиган белгилар мавжуд. Инглиз ва америкалик тилшунослар норманинг табиатини, хусусиятларини ўзларининг лингвистик ва социолингвистик ишларида ёритдилар.

Инглиз тилшунослигида тил нормасининг моҳиятини аниқлашда бир неча йўналишлар мавжуд. Биринчи гуруҳга кирувчи тилшунос, шу жумладан Э. Гауэрз, А.Маркуордт ва бошқалар нормани умумжамоа томонидан қўлланиладиган ва тил жамияти томонидан тўғри деб эълон қилинган тил шакл (форма)лари деб тушинилади. Бошқача қилиб айтганда, уларнинг нормативлигидан далолат беради. Бу фикр биринси бўлиб инглиз тилшунослигида Р.Тренч томонидан айтилган эди. Жумладан, у шундай ёзади: “...тилнинг

тилшунос ҳоҳлаган элементлари эмас, балки тилда ҳақиқатан ҳам нима мавжуд ва ишлатилаётган бўлса ўша тўғридир”.

Иккинч гуруҳ тилшунослар, масалан, Г.Хартунг ва Р.Пуллилар нормани тамомила карама-қарши нуқтаи назаридан талқин қиладилар. Улар фикрича, махсус қўлланмалар нимани тавсия қилса, ана шу тўғри. Бу фикрга кўра норма грамматика мутахассислари, луғатшунолар ва махсус тавсияномаларни тузувчилар томонидан белгилаб борилган қонундир. Бу назария тарафдошлари норма тилнинг ўзида бўлмайди, балки у тилшунос-мутахассислар томонидан яратилади, белгилаб берилади, деб ҳисоблайдилар.

Норма масалаларига функционал жиҳатдан ёндашувчиларнинг фикрлари ҳам эътиборга лойиқдир. Масалан, Д.Крэпп нормани икки аспектда олиб қарайди, яъни у тилда “норматив” қўлланишлар ва “яхши” қўлланишларни форқлайди. Олим маълум тил умумжамоаси томонидан қабул қилинган умумқўлланишларни норматив дуб тушунади. Тил жамоаси аъзоларининг фикрлари ва ҳиссиётларини аниқ ва тушунарли қилиб берадиган тилни “яхши” тил деб баҳолайди ва бу “яхши” тил норматив бўлиши шарт эмас деб билади. Унинг фикрича, “норматив” тил битта бўлади, “яхши” тил эса бир нечта бўлиши мумкин. “Яхши” тил ҳисобига у сўзлашув тилида қўлланиладиган содда тил сўз ва ибораларни, оғзаки тил ва адабий тилни киритади. У “яхши” тилни баҳолашнинг конкрет нутқ вазифасига функционал жиҳатдан мос келиши деб тушунади.

Д.Крэппнинг бу ғояси кейинчалик Р.Пули, Ч.Фриз, В.Г.Костомаров, А.А.Леонтьев, Б.Н.Головин ва Прага тилшунослик тўғараги аъзолари томонидан ривожлантириб, нормадаги “коммуникатив мақсадга мувофиқ” мезонининг яратилишига асос бўлди. Д.Крэппнинг фикрича, норманинг муназарали томонлари маълум тил умумжамоасининг тилдан фойдаланиши, тилнинг ишлатилиши устидан кузатишлар йўли билан ҳал қилинади. Шу билан бирга нормани белгилашда анъанавий ёзув манбаларига эмас, балки бевосита ҳозирги давр тил амалиёти устидан кузатишларга асосланиш керак, деб таъкидлайди Д.Крэпп. Бошқача қилиб айтганда, норматив тил қўлланилишининг асосий майдони бу оғзаки нутқдир. Унинг фикрича, тилшуносларнинг вазифалари тилдаги асосий тенденцияларни ҳам, нормадан четга чиқишлари ҳам, тил бирликларининг ўзгариб туришларини ҳам қайд қилишдан иборатдир.

Бу назария ривожланиб, Р.Пули, аввало, норматив адабий тилнинг кўп функционаллигини таъкидлайди. Бошқача қилиб айтганда, адабий тил умумий нормасининг мавжудлиги, ҳеч қачон бу норманинг вариантлари мавжуд бўлишини инкор қилмайди. Бу ҳол эса тилда бир неча функционал услубларнинг мавжуд бўлиши билан боғлиқдир. Ўзининг вазифавий ранг-баранглиги туфайли адабий тил фикрларини содда, аниқ қилиб ифода этишга қодирдир. Р. Пулли тил нормасининг тадрижини (эволюциясини), норманинг

функционал жиҳатдан тўғрилигини амалда исбот қилиш жараёни деб қарайди. “Яхши” тил тилнинг ўзида содир бўлдиган ўзгаришлар билан бир пайтда ўзгариб, янгилаб туради. Норма моҳиятининг бундай тушинилиши тилдаги турли ходисаларни баҳолашда катта роль ўйнайди.

Қайд қилинганларга қарамасдан, тил системасида норманинг ўрни ҳақидаги масала номаъқул бўлиб қолмоқда. Система ва норма тушунчасининг аниқ чегараланиши Э.Косериунинг ишларида баён этилган. Олимнинг фикрича, система ва норма узвий боғлиқдир. Система нормада амалга ошади, норма эса система доирасида тил воситаларнинг танланиши билан боғлиқдир. Э.Косериунинг бу фикрлари норма назариясининг ривожланиши учун катта ва янги туртки бўлди.

Шунга ўхшаш қарашларни В.Хартунг ҳам чиқади ва у нормани баҳолашнинг уч аспектини фарқлайди, яъни:

- 1) сўзловчининг ўз фикрини тўғри, аниқ ва дўнда қилиб ифодалай олиши;
- 2) тингловчининг у ёки бу даражада таъсирланиши;
- 3) маълум тилнинг структураси ва унинг аъналарари.

Масалага бу ҳолда ёндашилганда тил воситалари нафақат функционал планда, балки уларнинг тил системасида тутган ўрни нуқтаи назаридан ҳам таҳлил қилинди. Бунга кўра “сўзловчи-тингловчи”, “система-норма” каби тушунчаларни қарама-қарши қўйишлар юзага келади. Шуниси характерлики, тўғрилик-нотўғрилик меъзони сифатида жамиятнинг маълумотли доирасининг нуфузли манбаларида қайд қилинган тил амалиёти қабул қилинади.

Кам маълумотларнинг сўз қўллаши тилдаги саводходлик деб тушунилади. Масаланинг мураккаблиги шундаки, тилни энг яхши билувчилар ўртасида ҳам норматив сўз қўллаш масалалари ҳақида келишмовчиликлар бўлиши мумкин. Луғатлар тузиш тажрибаси ҳам шуни кўрсатадики, жуда кўп ҳолларда энг нуфузли мутахассислар ҳам қайси бир сўз бирилигини луғатга номал тил бирлиги сифатида киритиш мумкин ёки мумкин эмаслиги тўғрисида бир битимга кела олмайдилар. Айтганларидан хулоса шуки, бундай ҳолда тилшунослар ўртасида тилда нима “тўғри”ю, нима “нотўғри” деган масала турмайди, балки норматив сўзларни танлашда ва баҳолашда ким ҳакамлик қилади деган масала ўртага қўйилди. Аслида эса норматив тил вариантларини танлашда ҳакам сифатида барибир тилшунослик туради. Тилшунослик ўзининг ўқимишлиги туфайли, тил билимдонлиги туфайли сўз қўлланишларга у ёки бу даражада объектив ёндашади. Инглиз тилшунослари ўз қарашлари пировардида мана шундай хулосага келишади.

Шундай қилиб, америкалик ва инглиз тилшунослари илмий назарий қарашларининг қисқача таҳлили шуни кўрсатяптики, улар ўртасида ҳам норма тушунчасини аниқлашда

яхлит бор, узил-кесил фикр мавжуд эмас. Тил нормаси тушунчаси ва бу ҳодисанинг моҳияти ҳақида немис тилшунослари ҳам у ёки бу даражада ўз муносабатларини билдирган ва турлича фикрлар баён қилинган. Асримизнинг бошларида Германияда тилшунослик соҳасидаги бир неча омиллар вужудга келди. Булардан:

- 1) адабий-тарихий жараён назарияси тарафдорлари,
- 2) натуралистик оқим,
- 3) младограмматиклар,
- 4) рационалистлар оқими,
- 5) структуралистлар оқими “тил нормаси” назариясини ўз ғоялари асосида талқин қилдилар.

А.Норейн, Я.Гримм, К.Гофман, А.Энгелин, К.Андрезенлар “тил нормаси” назариясини ўз ғоялари асосида талқин қилдилар.

А.Норейн, Я.Гримм, К.Гофман, А.Энгелин, К.Андрезенлар “тил нормаси” бу адабий-тарихий жараён махсулидир, - деб таъриф қилишади. Улар тилнинг мавжуд қонуниятларига асосланиб, нормани фонетик, грамматик, лексия қоидаларнинг йиғиндиси деб қарайдилар. Мазкур олимнинг фикрича, тилларнинг муайян ривожланиш босқичлари тилда ўтмиш, ҳозирги ва келгуси тил элементлари борлигини тақозо қилади.

Адабий-тарихий жараён назарияси тарафдорлари тил ривожланишининг ўтмиш даврлари нормасини тўғри деб баҳолайдилар ва бу даврларни ҳар бир тилшунос қандай хоҳласа шундай баҳолаб ўрганди.

Немис тилшунослари тилдаги у ёки бу воситаларнинг тўғри ёки нотўғри эканлигини фақат маълум тил тарихини ўрганиш асосида исботлаш мумкин деб уқтирилади.

Бу назариянинг бир неча афзалликларини таъкидлаш ўринлидир:

- энг муҳими бу назария нормага нисбатан қизиқиш уйғонганидан, тилни нормалашга онгли равишда киришилганлигидан далолат беради;

- нормани онгли равишда ишлаб чиқишда ва тилнинг сайқалланишида ёзувчиларнинг, грамматикларнинг роли тан олинади;

У ёки бу тил ҳодисасининг оғзаки тилдаги нормативлик хусусиятига эътибор берилади. Бу эса жуда муҳим ҳолдир, чунки оғзаки нутқ жараёнида шаклланган ва ёзув тилида қайд қилинган миллий тилнинг адабий нормаси, ўз навбатида, оғзаки тилга таъсир қилади.

Мазкур назариянинг бир қанча камчиликлари ҳам мавжуд, масалан:

- бу назария у ёки бу ҳодисаларнинг нормативлигини бошқа бир тил ва диалектларнинг материалларини мисол қилиб олиб тасдиқлайдилар;

- нормативлик масаласини ҳал қилишда ўтган даврлар тилини бенуқсон (идеал) деб ҳисоблаб, ҳозирги замон тили нормасига таққослайдилар. Бу эса доимо тўғри бўлавермайди.

Чунки, агар ўтмиш давр тилига асосланадиган бўлса, у ҳолда қайси давр бенуксон ҳисобланади, деган савол туғилади;

- нормани биргина фонетик қонуниятлар билан аниқлаш мумкин эмас, чунки қайси товушнинг хусусиятлари нормани аниқлашга ёрдам бериши мунозарали бўлади: ўтмиш даврдаги фонетик қонунларми, ҳозиргисими ёки энди муомалага кираётганларими?

Шуни айтиш керакки, агар тил узуси бўлмаганда эди, норманинг ўзин қайд қилиш мумкин бўлмаган бўлар эди. “*Норма тил узусининг кодификацияси сифатида вужудга келади*”, - деб ёзади тилшунос М.М.Гухман.

Нормага натуралистик нуқтаи назаридан ёндашувчи М.Мюллер, А.Шлейхер, К. Андресенлар ёзма нутққа қараганда оғзаки нутқ бирламчидир, деган фикрни билдирадилар, лекин уларнинг хатоси оғзаки тил қоидалари ёзувида қайд қилинганми йўқми, қатъий назар нормативдир, деб ҳисоблашадилар. Тил ҳар доим ўзгариб туриш хусусиятига эга, бу ўзгаришлар эса тилнинг ривожланишидан, тараққиётидан далолат беради, бу фикрдан келиб чиқилса, тилда бир тушунчани ифодалаш учун бир неча шакллар мавжуд бўлиши қонунийлиги эътироф этилади ва бу тил формаларининг қайси бири кўп қўлланилса, ана шуниси норма деб тан олинади. Қайси тил элементи кўп ёки кам қўлланилганлиги ҳақида шубҳа туғилганда, нормативлик мезони стилистика йўли билан исбот қилинади. Тилшунос Г.Пауль ҳам нормативликнинг белгиси тил birlikларининг қўлланилиш миқдори (частотаси)га боғлиқ деб ҳисобланади.

Натуралистлар қарашидаги нормага нисбатан ижобий томон шундаки, улар адабий норманинг оғзаки тол нормаси билан боғлиқ эканлигини айтадилар, аммо оғзаки тил нормаси ҳал қилувчи роль ўйнайди, деб ҳисоблайдилар. Бу фикр албатта, олдинга қўйилган қадамдир, чунки оғзаки тилнинг ёзув тили нормасига таъсири натуралистларгача ҳеч ким томонидан ҳисобга олинмаган эди.

Унинг қўйидагича фикрларини мунозарали деб ҳисоблаймиз:

- агар норма стилистик усул билан аниқланадиган бўлса, бир маънони берадиган икки тил элементлари сон жиҳатдан бир хил қўлланса, унинг қайси бирини тўғри, норматив дуб ҳисоблаш мумкин, тилда эса бундай ҳодисалар учраб туради;

- норманинг юундай тузилиши тилнинг нормалашуви учун қилинган онгли ҳаракатнинг борлигини маълум даражада инкор қилади;

- бу нуқтаи назар норманинг ўзгариб туришини эътироф этса-да, эски форманинг янгиси билан алмашиб туриў сабабларини умуман ёритмайди.

Младиграмматиклар тил нормасига бошқачароқ ёндашадилар ва уларнинг назарияси рационал (мақсадга мувофиқ, мақбул, тўғри) деб номланади. Улар тилнинг коммуникатив вазифасини қайси бир тил формалари яхши, тўғри амалга оширса тилдаги ана шу ҳолат

нормативликдир, деган хулосага келадилар. Уларнинг тил нормаси хақида айтган умумий фикрларини қўйидагича умумлаштириш мумкин:

- алоқа (коммуникация) жараёнида қайси тил элементи нотўғри тушунилса, у ноўриндир;
- қайси тил элементи умуман тушунарли бўлмаса, у нотўғридир;
- қийинчилик билан тушунилган ҳар қандай тил бирликлари нотўғридир. Уларнинг фикрича, нутқ нафақат аниқ, шунингдек тезда тушиниладиган бўлиши керак;
- талаффузни қийинлаштирадиган сўз ва иборалар ёмондир;
- ёдга олиниши қийин бўлган тил элементлари ёмондир;
- маънога таъсир қилмасдан, қисқача ифодаланиши мумкин бўлган тил воситалари яхшидир;
- шаклан узун иборалар, сўзларни сўзларни ишлатиш анча ноўрин;
- ҳеч нарса ифодаламайдиган тил элементлари кераксиздир;
- фикрларни аниқ ва тез ифодалаш учун хизмат қиладиган лисоний ўзгаришларнинг умуман кераги йўқ.

Рационалистлар ўз назариясига вақат амалий жиҳатдан тавсиялар бериш билан чегаралангандир, лекин “норма” тушунчасининг моҳияти улар томонидан очилмаган, илмий назарий кузатишлар олиб борилмаган.

Юқорида таҳлил қилинган назариялардан ташқари баъзи бир немис тилшунослари норманинг ижобий томонларини эътироф этган ҳолда, унда баъзи салбий хусусиятлар ҳам мавжудлигини уқтирадилар. Масалан, Х.Мозер тилнинг нормалашуви зарур эканлигини тан олгани ҳолда, норма жонли тилга зиён етказди, тилга бошқа тил бирликларнинг фаол сингишини, кириб боришига тўсқинлик қилади, деб ёзади.

Тил нормаси муаммоларини ечишда чет эл тилшуносларининг эришган ютуқ ва камчиликлари хақида қўйидагича хулосалар қилиш мумкин:

1. Прага тилшунослик мактаби намоёндалари (Б.Гавранек, В.Матезиус, А.Едличка, В.Барнет, Й.Валек) тил нормаси ва кодификация тушунчаларини илмий чегаралаш борасида муҳим илмий назарий ғояни илгари сурдилар, шунингдек адабий тилнинг услубий тармоқланганлик назариясини функционал нуқтаи назардан ишлаб чиқдилар. Улар адабий нормада барқарорлик ва айни пайтда ривожланувчанлик (динамиклик) мезон ва белгилари мавжуд эканлигини тасдиқладилар, шунингдек, “узус”, “системаси”, “норма”, “кодификация” каби тушунчаларни илмий-лисоний муомалага олиб кирдилар ва бу тушунчаларни ривожлантирдилар. Уларнинг баъзилари (Б.Гавранек, Й.Вахев) оғзаки ва ёзишма нутқ нормалари хақида қимматли фикрлар билдирдилар. Аммо улар қўйидаги асосий камчиликларга йўл қўйдилар:

а) уларнинг фақат адабий тил ўз нормаларига эга, ижтимоий жаргонлар, лаҳжа ва шевалар эса махсус нормаларга эга эмас, деган фикрлари (Б.Гавранек) нотўғридир;

б) улар нормани тил системаси ва структураси билан боғламай (бу тушунчаларни илмий муомалага киритган бўлсалар ҳам) ўргандилар;

в) улар оғзаки нутқ нормасини кейинги планга ўтказиб, фақат ўз ёзувига эга бўлган тилгина “нормал” тил деб ҳисоблайдилар;

г) улар ёзув билан ёзув нормасини бир ҳил ходиса (Й.Вахек) деб тушунадилар.

2. Тилшунос Э.Косериунинг “тил нормаси” тушунчаси ҳақидаги илмий-назарий қарашлари тилшунослик фани учун жуда катта аҳамиятга эга. Унинг асосий хизматлари қўйидагилар:

а) олим “норма” тушунчасини кенг ва тор маънода изчил таърифлайди;

б) “тил нормаси” ва “кодификация” тушунчаларининг ўртасидаги чегарани аниқлайди;

в) тилда “вариантдорлик” тушунчаси системасининг оқибатидан эмас, балки норманинг ўз моҳиятидан келиб чиққанлигини исботлайди;

г) унинг тилдаги қонунларидан турлича четга чиқишларни ҳам норма белгилайди, деган фикри катта аҳамиятга эгадир.

3. Америкалик тадқиқотчилар, шунингдек, инглиз ва немис тилшунослари норманинг назарий маълумотларига унчалик даражада эътибор бермадилар ва тил нормасига функционал амалий жиҳатдан ёндашадилар. Улар норма тилнинг ўзида бўлмайди, балки тилшунос мутахассислар томонидан яратилади, белгилаб берилади деб ҳисоблайдилар. Бу фикр, албатта, нотўғридир. Шунингдек уларнинг, норматив тилнинг асосий манбаи оғзаки нутқдир деган хулосалари ҳам унчалик тўғри эмас. Немис тилшунослари (Г.Пауль) фикрича норманинг асосий белгиси тил элементларининг нутқда қўлланиш частотасидир.

Шу билан бирга тилшунослар назариясининг афзаллиги шундаки: а) тилни тормалашга онгли равишда ёндашиш кераклигини уқтирадилар; б) миллий тилнинг адабий нормаси оғзаки нутқда шаклланади ва ёзув тилида мустаҳкамланади ҳамда, ўз навбатида, оғзаки тилга таъсир қилади, дейишади. Бу фикр тил нормаси назарияси учун маълум аҳамиятга эгадир; в) улар нормани: “сўзловчи-тингловчи”, “тўғри-нотўғри”, “нормал-анормал” каби парадигматик қарама-қарши қўйишлар ёрдамида талқин қилишга уриндилар.

Шундай қилиб, чех тилшунослари, америкалик тадқиқотчилар, инглиз ва немис тилшунослари ҳамда Э.Косериунинг “тил нормаси” тушунчасини олмий назарий жиҳатдан таҳлил қилишлари, бу тушунчанинг жуда кўп белги ва мезонларини, ўзига хос хусусият ва хоссаларини аниқлашда беқиёс катта аҳамиятга эгадир. Аммо улар норма тушунчасини аниқлашда котегиориал даражадаги мукамал фикрга кела олмадилар.

3. Норма масалаларининг рус тилшунослигида ўрганилиши

Рус тилшунослиги тарихига назар ташланадиган бўлса, тил нормасининг илмий аниқланиши норматив грамматикалар, риторикага оид асарлар ва луғатлар яратишлардан бошланганлигини кузатамиз. Рус тилшунослигида норматив грамматиканинг яратилиши М.В.Ломоносов номи билан боғлиқдир. Унинг “Россия грамматикаси” ва “Риторика” каби ишларида рус тили норматив грамматикаси ва стилимтикасининг асослари яратилди. У биринчи китода ўша даврда Европа тилшунослигида хукмрон бўлган “умумий грамматика” тарафдорларининг ғояларидан ва принципларидан анча олдинга кетиб, ўз олдига барчага тушунарли бўлган рус тилининг оммабоп норматив грамматикасини яратишни мақсад қилиб қўйди. Унинг ўша давр руҳига мос бўлган “норматив грамматикаси” “умумий грамматика” ғоялари билан курашишда катта роль ўйнайди, кейинчалик эса, М.В.Ломоносов тўплаган тил материаллари ва мазкур “грамматика” материаллари тарихий-қиёсий тилшунослик соҳаси бўйича кузатишлар олиб борган олимлар томонидан амалда фойдаланилди. М.В.Ломоносовнинг бу илмий ишлари “тил нормаси” назарияси учун рус тилшунослиги тарихида илк босқич, биринчи қадам бўлиб ҳисобланади. Бу ҳақда С.П.Обнорский шундай ёзади: *“тил нормаси ҳақида Ломоносов томонидан яратилган ғоянинг асосий негизи норма тушунчаси ривожланишининг кейинги тақдирини белгилайди ва ҳозирги тилимизнинг жонли асоси бўлиб хизмат қилади”*.

Рус тилшунослигида инқилобдан олдин норма масалалари билан жуда кам шуғулландилар. Тил нормаси ҳақидаги фикрлар А.Х.Востоков, Я.К.Грот, А.А.Потебня ва бошқаларнинг илмий ишларида у ёки бу даражада ўз аксини топди, холос. Шунини таъкидлаш керакки, бу тилшунослар тил нормаси масалаларини ўзларининг махсус кузатишлари объекти қилиб олмаган бўлсалар-да, норма ҳақидаги фикрларини тилшуносликнинг бошқа

соҳаларини кузатиш жараёнида йўлма-йўлакай айтишга муваффақ бўладилар. Рус тилшунослигида тил нормаси тушунчасини илмий жиҳатдан аниқлаш тарихан дастлабки амалий грамматикалар ва луғатлар тузишдан бошланиб, улар тил системасини ва унинг функционал стилларини баён қилиш билан чегараланган. Бу ишлар амалий аҳамиятга эга бўлиб туришларни нормалаштириш масаласини хал қилишга бағишланган. XIX аср охири ва XX аср бошларида Россияда кўплаб луғатлар чиқа бошлади. Бу луғатар ва норматик грамматикалар муаллифлари ўз олдиларига тилнинг нормативлигини баён қилиш, ўша даврлардаги тил жамоасига хос бўлган тил нормасини белгилаш ва тилнинг ижтимоий вазифасини кенгайтириш масалаларини қўйган эдилар.

Тил нормаси назариясига асримиз бошларида муносиб хисса қўшган тилшунос В.И.Чернишевдир. У. “Правильност и чистота русской речи. Опыт русской стилистической грамматики” (1909, 1913) китобида тил нормаси ва нутқ маданияти ҳақида жуда кўп қимматли илмий фикрлар айтган. У тил нормасининг ўзгарувчанлигини тилдаги далилий мисоллар билан исботлади, нормада вариантдорлик категорияси мавжудлиги ғоясини яратди, у ёки бу тил бирикмаларини норматив ҳол дейиш учун жуда кўп манбаларга асосланиш кераклигини уқтирди. У нормадаги вариантдорлик ҳақида гапириб, тилда эски ва янги, асл ва ўзлашган, китобий (ёзма) ва оғзаки, умумхалқ ва диалектал формалар мавжудлигини ва улар ўзаро узвий боғлиқлигини асосли равишда исботлади.

В.И.Чернишев ўз ишлари билан рус адабий тили нормалашувининг амалий ва назарий ривожланишига, рус нутқи маданияти ҳақидаги маълумотнинг шаклланишига сезиларли даражада таъсир кўрсатди.

Шуни таъкидлаш керакки, аксинча, баъъи тилшунослар, жумладан, А.А.Шахматов, нормани тилшунослик доирасига кирмайдиган муаммо деб ҳисоблади. “Шахматов учун умуман тилни нормалаш ёт нарса эди”, деб ёзади Е.С.Истрина.

Инқилобдан кейинги даврда кўп тилшунослар, жумладан, А.М.Пешковский, С.П.Обнорский, Л.В.Шчерба, Г.О.Винокур, Л.П.Якубинский, Е.Д.Поливанов, В.В.Виноград, Е.С.Истрина ва бошқалар ўз диққатини тил ва нутқ маданияти масалаларига эга тил нормасининг илмий-назарий муаммалага қаратди. Унинг ишларида асоан тил нутқининг тўғрилиги, намунавийлиги масалалари, адабий тилнинг анъанавий нормаларидан четга чиқишлари масаласи кўрилди. Аммо норма тушунчасини нг асл моҳиятини улар етарли равишда очиб бера олмадилар.

Масалан, А.М.Пешковский норма тушунчаси ҳақида фикр юритиб, тил бирликларининг тилда тилда қўлланиши чоғида, бир томондан уни холисона баён қилиш кераклигини, яъни қандай баҳо бермасдан, фақат оддий қонун-қоидаларга солиш лозимлигини, иккинчи томондан эса, тил бирликларини тартибга солиш, қонунлаштириш

кераклигини уқтиради. Шу билан у тилнинг илмий таърифланиши ва тилнинг норматив таърифланиши деган атамаларни илмий муомалага киритиб, бу икки таъриф ўз моҳияти жиҳатдан фаркланадиган тушунчалар бўлиб, уларни назарияда ҳам, амалиётда ҳам кескин фарқлаш лозим эканлигини таъкидлади.

Тилшунос С.П. Обнорскийнинг бир қатор ишлари рус адабий тили нормасининг шаклланиши ва ривожланиши масалаларига бағишланган. Олим тилдаги ҳар хил ўзгаришлар ҳақида, тилда вариант бирликларининг мавжудлиги, нормадаги қатъиятсизлик, иккиланишлар ҳақида фикр юритган.

Рус тилшунослигининг яна бир ёрқин намоёндаси Г.О.Винокур тил нормаси ва нутқ маданияти муаммоларини стилистика фани билан боғлаб ўрганди. У тил нормасини манбаларини аниқлиш учун шундай тил системасини топиш керакки, бу система ўз вазифаси жиҳатидан амалий, халқ тилидан фарқ қилмайдиган, шу билан ўз системаси сифатида англашиладиган бўлиши кераклигини айтади. Бундай системага Г.О.Винокур кенг маънода адабий бўлмаган адабийтлар, яъни газета журнал тили, илмий асарлар тили, идоравий расмий тил, реклама ва эълонлар тилини киритади ҳамда ана шу лисоний система асосида норманинг амалда қўлланиш имкониятларини мисол қилиб тасдиқлайди.

Тилшунос Л.П.Якубинский оғзаки нутқда норманинг тез-тез ўзгариб туришини ҳисобга олган ҳолда, миллий тил нормасининг холисона (объектив) мезонларини матбуот тилидан ахтариш зарурлигини уқтиради.

Адабий тил ва унинг услублари табиати, оғзаки ва ёзма нутқ услубий фарқлари, тил нормасининг умумий методологияси ҳақидаги дастлабки фикрлар академик Л.В.Шчербанинг бир қатор илмий изланишлари ўз ифодасини топган. Л.В.Шчербанинг тил нормасига қўшган асосий хизматларидан бири, у биринчилардан бўлиб, нормада ўзига хос ўзгарувчанлик (динамиклик) мавжудлигини исбот қилди ва тил фактлари асосида ўз ғоясини тасдиқлади. Бу ҳақда Л.В. Л.В.Шчерба шундай ёзади: *“Умуман мен тилни ҳаракатдаги ҳолатда англаб олишга тиришдим: тилни тушунишнинг аниқ нуқтасида мустаҳкам, турғун нормасини асосий ўринга суриш керак, кейин эса, бир томондан, ўлиб, йўқ бўлиб бораётган, иккинчи томондан, янгидан тугилаётган, пайдо бўлаётган нормани кўрсатиш зарур”*.

Л.В.Шчерба адабий тилнинг намунавий норсаи, унинг манбалари ҳақида ҳам фикрлар юритган. Унинг фикрича, тил нормасини аниқлашда намунавий матнларга энг яхши, етук адибларнинг асарларига мурожаат қилиш лозимлигини таъкидлаб, шундай ёзди: *“Тилшунос у ёки бу тил нормасини белгилашда “тил дидини” юқори даражада эгаллаган яхши ёзувчиларнинг асарларига мурожаат қилиб жуда тўғри иш қиладилар.”*

Тил нормаси ва нормативлик мезонлари ва хусусиятларини социалистик асосида талқин қилиш Е.С.Истринанинг илмий ишларида ўз ифодасини топди. Унинг фикрича,

норма манбаларининг мўтабарлиги шароитида тил бирликларнинг қўлланилиш даражасига қараб белгиланади.

Рус адабий тили нормасининг шаклланиши ва ривожланишига таниқли тилшунос С.И.Ожегов баракали ҳисса қўшди. У “Нутқ маданиятининг навбатдаги вазифалари” номли алоқасини норма тушунчаси таърифлайди, унинг динамик ҳарактерини атрофлича изоҳлади ва нутқ маданияти соҳасидаги бўлажак илмий-назарий ва амалий изланишларнинг вазифаларни белгилаб берди. Шунингдек, терминологияни тартибга солиш, нутқ маданияти бўйича амалий қўлланмалар, луғатлар, маълумотномалар яратиш борасида қўплаб ишлар қилди. У рус тили институтидаги “нутқ маданияти” бўлмининг асосчиси эди. С.И.Ожегов “Нутқ маданияти мисоллари” (1-8 чиқиши. М., 1955-1967) тўпламини ташкил қилади. Бу тўпламларда нутқ маданияти ва тил нормасининг нафақат соф амалий масалари, шунингдек, умумназарий ва илмий томонлари ҳам атрофлича ёритилади.

50-йилларгача нутқ маданияти ва тил нормаси муаммоларига бағишланган илмий ишлар асосан нутқ маданиятининг назариясини ва унинг “тўғрилиги” ва “нормативлиги” жиҳатларини ишлаб билан чегараланган. Кейинчалик эса, С.И.Ожегов, Ф.П.Филин, Б.Н.Головин, В.Г.Костомаров, Л.И. Скворцовларнинг ишларида то ўша давргача тўпланган амалий тажрибалар умумлаштирилади, тил нормаси ва нутқ маданиятининг долзарб назарий муаммолари кун тартибига қўйилди ва бу муаммоларни енгилда қулай ва нуфусли йўллари топишга ҳаракат қилинди.

70-80 йилларга келиб, бир қанча илмий назарий ҳарактерга эга бўлган қўлланмалар, рисолалар, илмий мақолалар юзага келди. Бу илмий ишларда адабий норманинг тузилиши, моҳияти, унинг янги даврда ривожланиш тенденциялари лисоний вариантдорлик муаммосини таҳлили, адабий нормадан четга чиқишларнинг сабаблари ва унинг кўринишлари, норманинг кодификацияси ва шунга ўхашаш бир қатор масалалар таҳлил қилинди ҳамда у ёки бу даражада хал этилди.

Кейинги йилларда тарғибот ва ташвиқотларга мўлжалланган бир неча рисола ва китоблар, нотиклик санъати тарихи ва назарияси масалалари кўтарилган ишлар, нутқ одоби муаммолари баён қилинган бир неча китоблар юзага келди.

Кейинги пайтларда тил нормаси муаммоларини, жумладан, адабий тил нормасини турли хил нуқтаи назардан туриб кузатмоқдалар ва лисоний таҳлил қилмоқдалар. Тил нормасининг мана шу тарзда ўрганилишини қўйидаги йўналишларга ажратиш мумкин:

1. Нормани тилнинг систем ситруктур имкониятларининг ўрганилиши билан боғлиқ ҳолда (В.Ф.Ицкович, Ф.П.Филин, Н.Н.Семенов, Л.П.Крисин ва бошқалар) таҳлил қилиш;

2. Норманинг адабий тил вазифасининг кенгайиши ва унинг функционал ранг-баранглигини ўсиши билан боғлиқ ҳолда (К.А.Долинин, Э.Г.Ризель, К.С.Горбачевич ва бошқалар) ўрганиш;

3. Нормани адабий тилнинг баъзи социологик жиҳатлари билан боғлиқ ҳолда (М.М.Гухман, Н.Н.Семенюк, А.А.Леонтьев, А.А.Касаткин ва бошқалар) кузатиш;

4. Нормани нутқ маданияти масалалари билан боғлиқ ҳолда (В.В.Виноградов, Л.В.Шчерба, Б.Н.Головин, Г.О.Винокур, В.Г.Костомаров, Л.И. Скворцов ва бошқалар) ўрганиш;

5. Нормани тилнинг рухий (психологик) ва алоқавий (коммуникатив) жиҳатлари билан боғлиқ ҳолда (В.Г.Костомаров, А.А.Леонтьев, Б.Н.Головин ва бошқалар) таҳлил қилиш ва бошқалар.

Бундан ташқари ҳозирда тил нормасининг жуда кўп аҳолида ва муайян жиҳатлари билан ҳам шуғулланилмоқда. Масалан, К.С.Горбачевич лексик норма масаласини ва ундаги вариантдорлик мезонини, В.А.Ицкович норманинг синтактик жиҳатини, Л.К.Граудина умумграмматик ва вариантдорлик томонини, Р.Р.Каспранкий фоно-стилистик хусусиятини, Е.Е.Анисимова норманинг стилистик ҳосасини, Л.П.Ступин лексикографияда норма масалаларини ўз илмий ишларининг асоси қилиб олдилар. Проф.Л.И.Скворцевнинг диққат марказида эса, норманинг динамик характери турди ва у масалани тўлақонли назария билан бойитди.

Рус тилшунослигидаги нормани тадқиқ этишга бағишланган ишларга хос хусусиятлар яна шундан иборатки, норма масалалари, нафақат рус тили материали асосида, балки чет тиллар шунингдек бир қатор қўшни миллий тилларнинг асосида ҳам кузатилган. Масалан, Л.П.Ступин, А.С.Линский, Ю.М.Скребнев, В.В.Постникова инглиз тили, М.М.Гухман, Н.Н.Семенюк, Э.Г.Ризель, Р.Р.Каспранский немис тили, Н.А. Катагошчина, В.Г.Гак, К.А.Долинин француз тили, Г.А.Степанов, Н.Д.Арутюнова испан тили, А.А.Касаткин, С.Б.Эспулина итальян тили, А.П.Коваль, Г.П.Ижакевич, М.М.Пилинский украин тили, И.Я.Лепешев, И.К.Германович белорус тили, Н.Г.Норлэтяну, Б.В.Ваксман молдован тили, Э.Ю.Нурм, Х.Рятсеп эстон тили, А.Я.Блинкина, К.Гаусенблас латин тили ва бошқа қардош тиллар материалида тил нормаси ва нутқ маданияти муаммолари ҳамда илмий кузатишлар олиб боришган ва боришмоқдалар.

Чет эл тилшунослари, шунингдек рус тилшунослигида лионий норма бўйича олиб борган тадқиқотлар, улардаги илмий хулосалар туркий халқлар тилларидаги, жумладан ўзбек тилидаги асосий норма хусусиятларини ўрганишга назарий тарбия бўлиб хизмат қилади. Бу ҳол 1960 йиллардан кейинги даврда туркий тилшуносликда юзага келган адабий норма, нутқ маданияти, услубиятига оид тадқиқотларда ёрқин кўринади.

4. Туркий-тилшуносликда лисоний норма муаммоларининг ўрганилиши

Маълумки, у ёки бу халқнинг адабий тили, ижтимоий-тарахий ҳодиса сифатида бир хил, бир текис ва бир даражада ривожланмайди. Ички ва ташқи омиллар туфайли тиллар лексик таркибида, товуш тизимида, грамматик тузилишида бир қанча ўзгаришлар кузатилади, бу эса адабий тиллар ривожланиш тарихининг маълум даврларини ташкил қилади. Ҳозирги даврга келиб халқларнинг тиллари кенг тармоқли илмий, ижтимоий-сиёсий ва бадий адабиётга эга бўлган адабий тиллари тарихи, уларнинг адабий нормалари ва функционал стилистикасининг ривожланиши ҳақида бир қатор илмий назариц ва амалий ишлар юзага келди. Туркийшуносликнинг ҳозирги ҳолати туркий халқларнинг адабий тилларига боғлиқ бўлган ҳамма масалаларига ҳолисона баҳо беришни тақозо қилади.

Туркий тиллар адабий нормаси ва нутқ маданиятига илмий баҳо бериш жуда қийн масала. Унинг бир неча сабаблари бор:

Биринчидан, ҳозирги давр туркий тиллари бир текисда ривожланмади ва ривожланмаяпти, бу эса: а) инқилобгача бу тиллар қай даражада ривожланиб келганлиги билан, б) ҳозирги шароитда бу тиллар бажарилиши керак бўлган ижтимоий вазифаларнинг ҳажми билан, в) ҳар бир тилнинг лаҳжавий асосини, фонетик, луғавий ва грамматик нормаларининг қай даражада барқарорлашуви билан боғлиқдир.

Иккинчидан, туркий адабий тилларнинг шаклланиш жараёнида махсус атамалар яратишда, бошқа тиллардан сўз ўзлаштиришда, ҳар бир тилнинг ўз ички имкониятларидан фойдаланиш борасида турлича йўл тутдилар ва бу масалага илмий жиҳатдан турлича ёндашдилар.

Учинчидан, ҳар бир туркий адабий тил ўзига хос шеваларига, шунингдек шаклланиш ва ривожланиш хусусиятига эга.

Тўртинчидан, ҳар бир туркий тилнинг орфографик, орфоэпик, лексик, фразеологик, стилистик, грамматик ва бошқа хил нормалари илмий-амалий жиҳатдан ҳар хил даражада ишланган.

Бешинчидан, бу тилларда турли хилдаги орфографик, терминологик, икки тиллик, изоҳли луғатларнинг чоп этилиш сони, ҳажми ва даражаси бир хил, норматив грамматикалар, нутқ маданияти соҳаси бўйича амалий-назарий қўлланмалар ва уларда кўтарилган масалалар баъзи бир тилларда анча кенг кўламда, батавсил баён қилинган, базиларида эса, ҳатто баъзи тилларда умуман бу масалаларга эътибор берилмаган.

Ҳар бир адабий тил товуш таркибининг нормалашув даражаси, унинг алифбоси, орфографик ва орфоэпик нормаларнинг амалий жиҳатдан пухта ишланганлигига боғлиқ. Бу ерда шуни эслатиб ўтиш керакки, инқилобдан сўнг то 30-йилларгача туркий тилларнинг аксарияти араб алифбосидан фойдаланиб келдилар. Кейинчалик бу алифбо ҳар бир туркий

тилнинг талаффуз ва ёзув нормаларига биноан ислоҳ қилинди. Ислоҳ қилинган араб алифбоси ҳам тилни эгаллашда бир қанча қийинчиликлар туғдирди. Шу сабабли 1930-1940 йиллар мобайнида кўпчилик туркий тиллар латин алифбосига ўтишга мажбур бўдилар. Ва ниҳоят 1940 йилдан бошлаб бу тиллар рус графикасидан фойдаланиб келишди.

Табиийки, туркий тиллар алифбосининг бундай тез-тез ўзгариб туриши, уларнинг имло ва талаффуз нормаларининг ҳам ўзгариб туришига сабаб бўлди. Ҳозирги ўзбек ёзувининг латин ёзуви асосидаги янги алифбога ўтказилиши мустақиллик даврининг эҳтиёж ва талаблари тақозосидир. Бундай ўзгаришлар туркий тиллар ўзларининг нормалашган адабий тилларига эга бўлгунга қадар жуда мураккаб йўлни босиб ўтганлигидан далолат беради.

Ҳар бир адабий тилнинг нормалашувида, албатта имло луғатларининг роли каттадир. Рус графикаси негизига кирил ёзувидан фойдаланиш бошлангандан сўнг бир қанча туркий тилларнинг, масалан, қозоқ, озорбайжон, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, чуваш, ёкут, тува, қўмиқ тилларининг имло луғатлари чоп этилди. Туркий адабий тиллар имлосининг тарихий такомиллашуви, такомилланиши ҳақида, имловий хатоларни тузатиш йўллари, ундаги баъзи қийин ҳолатлар, киши номлари ёзилиши, қўшма сўз, қисқартма сўзлар, ўзлашма сўзлар имлоси ҳақида жуда кўплаб илмий-назарий ва амалий фикрлар айтилади. Бу фикрлар эса умуман туркий адабий тиллари, хусусан имзо нормаларининг шаклланиши ва ривожланишида, шубҳасиз, жуда катта аҳамият касб этди.

Шуни таъкидлаш керакки, кўпчилик тарихий тилларда ҳозиргача адабий талаффуз нормалари қатъий қонун – қоидага солингани йўқ. Баъзи тилларда талаффузнинг шева элементлари сақланиб қолмоқда, баъзиларида эса талаффуз қоидалари тўла жорий қилинмаган. Шунга қарамасдан олимлар талаффуз номлари назарияси ва амалиётига бағишланган бир неча илмий ишлар яратдилар.

Кейинги даврларда тилшуносликда тил нормасининг умумназарий ва алоҳида жиҳатларини ўрганиш масаласи долзарб бўлиб қолмоқда. Шундай долзарб масалалардан бири лексик норма масаласидир. Уни ўрганиш чоғида тилшунослар лексик норманинг шаклланиш жараёнига, миллий адабий тилнинг илк ривожланиш даврларига, сўз қўллаш нормаларига эътибор бермоқдалар.

Аммо шуни афсус билан таъкидлаш керакки, тилшуносликда лексик норманинг умумназарий масалалари, унинг оғзаки ва ёзма нутқдаги табиати, функционал-услубий тизимдаги роли, сўзларнинг вариатндорлиги масалалари, лексик нормаларнинг мезонлари ва асосий белгилари унинг лексикографияда тутган ўрни ҳақида илмий-назарий ва амалий тадқиқотлар ниҳоятда кам.

Махсус атамалар нормаларига ҳам жуда кам эътибор берилмоқда. Терминологик тизимни нормалаш назарий муаммолари, бу соҳада қилиниши лозим бўлган илий принциплар ишлаб чиқилган эмас.

Туркий тиллар тилшунослигида грамматик норма масалаларига нисбатан дуруст ёндашилганлигини кузатамиз. Бу ишларда келишик котегориясининг нормалашуви, кўмакчилар нормалашуви жараёни, матбуот тилининг морфологик нормалари, шунингдек, адабий тил грамматик қурилишининг нормалашуви масалалари ёритилган. Аммо ҳанузгача жуда кўп туркий тилларнинг грамматик нормалари жуда кам ўрганилган ва кам ишланган ҳодиса ҳисобланади.

Кузатишлар шуни кўрсатяптики, тил нормасининг алоҳида жиҳатлари туркий тилшуносликда нутқ маданияти масалари билан боғлиқ ҳолда ўрганилмоқда. Шу давргача яратилган ишларда сўз қўлланиш нормалари ва улардаги четга чиқишлар, орфографик, талаффуз, грамматик нормаларнинг нутқ маданиятига алоқадорлиги масалалари ва бу нормаларга жузъий нуқсонлар ва хатолар, уларни бартараф қилиш йўллари, сўз қўллаш санъати, нутқ одоби ҳақидаги фикрлар юртилган, шунингдек намунавий юксак нутқ маданиятига эришишда етук адибларнинг роли кўрсатилган.

Шуни мамнуният билан қайд қилиш керакки, кейинги ўн йилларда тилшуносликда тил нормасининг назарий муаммоларини хал этишга қаратилган бир неча илмий мақолалар, рисоалар, ўқув қўлланмалари, яратилди, ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Ана шу ишларнинг баъзиларига тўхталиб ўтамиз.

Бир гуруҳ тилшуносларнинг қозоқ адабий тили нормалари ҳақида ёзган мақоласида қозоқ адабий тили ва унинг нормаларининг шаклланиши ва ривожланиши ҳақида, қозоқ нутқи маданиятининг такомиллашувида буюк адиблар Ибрай Олтисарин, Абай Қўнанбоев, С.Сайфулин, М.Авезов, С.Муқонов, Г.Мусреповларнинг роли ҳақида илмий-назарий фикрлар баён қилинган. Шунингдек, қозоқ адабий тили грамматикаси, лексикаси, имло ва талаффузнинг нормалашуви тўғрисида ҳам гап боради ва бу фикрлар жонли тилдан олинган далилий мисоллар билан мустаҳкаманган пировардида, муаллифлар тил нормаларининг шаклланиши қозоқ тили ижтмоий базаси ва ижтимоий вазифаларнинг кенгайиши, қозоқ халқи умумий маданиятининг ўсиши, ҳар хил жанр ва услубда ёзилган китобларнинг кўплаб нашр қилиниши билан боғлиқлигини эътироф этадилар.

Қозоқ адабий тили ва унинг нормалари масалалари М.Б.Балақаевнинг китобида батафсил ва чуқур ёритилган. Унда қозоқ адабий тилининг шаклланиш ва ривожланиш босқичлари ва унинг нормаларининг ҳар хил типлари кўрсатилган.

Тил нормаси ва вариантдорлик ҳодисаси ўртасидаги муштараклик ва мутаносиблик масалаларинг козоқ тили материалидаги илмий-назарий таҳлилини А.Г.Абуханованинг мисолида кузатамиз.

М.Б.Бегларов норма тушунчаси ҳақида озарбойжон тили материалида бир қанча фикрлар билдирди. У, жумладан, норма ва унинг кодификацияси, норманинг асосий белгилари ва мезонлари, ҳақчиллиги тўғрисида ёзади.

Озарбойжон матбуот тилининг грамматик нормаларини А.Ф.Мириев ўз номзодлик диссертациясида батафсил ёритилган. Бу монографик ишда муаллиф тилшуносликда норма тушунчаси ва адабий тил нормаси, норма ва кодификация, норма ва вариантдорлик, адабий тилнинг умумий нормалари ва функционал услубий нормалари, адабий тил нормаси ва вариантларни аниқлашдаги асосий принциплар ҳақида назарий фикрлар юритиб, тил нормасига ўз муносабатини билдиради.

Шунингдек, бу диссертацияда матбуот тилида морфологик нормалар масаласи ва вақтли матбуот тили услубининг синтактик хусусиятлари нутқ маданияти ва нормативлик нуқтаи назаридан кузатилади. Иш сўнгида бир қанча илмий назарий хулосалар қилинган ва амалий тавсиялар беририлган.

Озарбойжон тили материали асосий адабий норма ва умумхалқ оғзаки тили, ҳозирги замон проза тилида норма ва вариантдорлик, норма ва ундаги қарама-қаршиликлар, озарбойжон нутқи маданиятининг асосий масалалари каби муаммолар озарбойжон тилшунослари томонидан тадқиқ қилинди.

Туркман тили адабий нормалари ва нутқ маданиятининг назарий масалалари П.А.Азимов, Т.Тачмурадов ва Ж.Тажмурадовларнинг илмий ишларида ўз аксини топди. Бу соҳада, айниқса Т.Тачмурадовнинг хизматлари диққатга сазовордир. У туркман адабий тили нормасини комплекс равишда кузатди ва ўз илмий ишларида туркман тилининг янги даврдаги орфографик, орфоэпик, лексик, грамматик нормаларини илмий таҳлил қилди. Бу ишларнинг махсули сифатида унинг докторлик диссертацияси юзага келди. Бундан ташқари, туркман нутқи маданияти масалалари илмий тўпламининг бир неча нашрларида туркман адабий тили нормалари тизимининг ҳар тарафлама тадқиқ қилинишини кўраамиз.

Чуваш тили нормасининг назарий масалалари Н.П.Петров томонидан тадқиқ қилинди. Унинг бир қатор илмий мақолалари, ўқув қўлланмаси, рисола ва докторлик диссертациясида совет даврида чуваш адабий тилининг ривожланиши ва нормалашуви ва кодификация тушунчаларини атрофлича илмий мунозара тарзда таҳлил қилди, инқилобдан сўнги чуваш адабий тили ва унинг нормасининг ривожланиш жараёнини кузатди, луғавий норма кодификациясини чуваш тилига тадбиқ қилиб чиқди.

Татар адабий тили нормасининг тарихий шаклланиши ва ривожланиши масалалари В.Х.Ҳақовнинг ишларида ўз аксини топган. А.А.Йўлдошев эса ўз ишларини бошқирд миллий тилининг ягона нормаси шаклланиши масалаларига бағишлаган.

Ўёқит тили нормалашувининг баъзи масалалари Л.Н.Харитонов, Е.И.Убраятова, Н.Д.Дьячковский, Н.Е.Петров ва П.А.Слепцовлар илмий ишларида тадқиқ қилинган.

Биз юқорида туркий тилшуносликда кейинги йилларда юзага келган ва лисоний норма муаммоларига бағишланган ишларга тўхталдик. Бу ишлар эса бу ерда таҳлил қилиш имконияти бўлмаган бошқа бир қатор ишларда лисоний норма муаммосининг кўпгина дозарб масалалари бой материаллар асосида ўрганилган. Мана шу ишлардаги норма назарияси, нутқ маданияти, ва услубиятга оид янги ва диққитга молик фикрларни чуқур ўрганиш ҳамда улардан ўз бек адабий тили нормалари тизимини таҳлил қилишда, бу соҳанинг амалий масалаларини ечишда унумли фойдаланиш ўзбек тилшунослари олдида турган муҳим вазифадир.

5. Лисоний норма муаммоларининг ўзбек тилшунослигида ўрганилиши

Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида нутқ маданияти ва тил нормаси масалалари, нутқ маданияти соҳасининг предмети, мақсад ва вазифалари, мезон ва белгилари илмий-назарий анжуманларда муҳокама қилинмоқда, тегишли илмий тўпламлар, рисола ва мақолаларда атрофлича ёритилмоқда. Шу ҳолда эътироф этиш керакки, ҳозирги замон ўзбек адабий тили ривожланган грамматик шакллар ва ғоят бой луғат таркиби ва ҳарактерланади.

Нутқ маданияти масалалари ўзбек адабий тилининг лисоний нормаси билан узвий боғлиқдир. Ҳар қандай адабий тилнинг стихияли ривожига жараёнига жамият аъзоларининг онгли равишда аралашуви махсули эканлигини тилшунослик тадқиқотлари кўрсатиб берди.

Ўзбек адабий тилининг нормалашуви жараёни ҳам ва ўзбек нутқи маданиятининг савияси ҳам ўзбек тили ривожининг янги даврдаги бир хил кечмади. Яна шуни қайд қилиш керакки, ўзбек адабий тили ва унинг норматив воситаларини норматив воситаларини ўзлаштириш даражаси аҳолининг ҳамма қатламларида ҳам бир хил даражада эмас, лекин адабий тилнинг ўзбек лаҳжа ва шеваларига таъсири сезиларли даражада бўлди, шу боисдан ҳам умумхалқ тилидан шевачилик хусусияти камайиб бормоқда. Бу эса ўзбек адабий тили бутун ўзбек халқининг мулки эканлигидан далолат беради.

Маълумки, нутқ маданияти масалалари адабий тилнинг лексик, фразеологик, семантик, стилистик, имло, талаффуз ва бошқа нормалари билан узвий боғлиқдир. Бу нормаларнинг шаклланиши ва назарий – амалий жиҳатдан тадқиқ қилиниши тилшунос олимларнинг олдидаги долзарб муаммо ҳисобланади.

Ўзбек тилшунослари томонидан яратилган дарсликлар, ўқув қўлланмалари, ҳар хил типдаги филологик луғатларнинг тузилиши, ўзбек тили фонетикаси, луғат таркиби ва грамматик қурилиши каби масалаларнинг изчил тадқиқ қилиниши анча кенг тарқалган тил фактларини норма сифатида тавсия қилиш имконини беради. Айниқса ўзбек нутқи маданияти ва адабий тили нормаларининг долзарб назарий-амалий масалаларини, жумладан, ўзбек алифбоси, имлоси, талаффузи, луғавий, услубий, фразеологик, грамматик нормаларини тадқиқ қилиш борасида ЎРФА Тилшунослик институти 1966 йилдан бошлаб нутқ маданияти соҳасига алоҳида эътибор берилга бошлагани муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбек тилшунослари 1960 йиллардан кийинги даврда ўзбек алфавити, имлоси, пунктуацияси, ўзбек адабий талаффузи нормаларига бағишланган бир қатор ишларни эълон қилишди. Булар орасида имло ва талаффуз луғатлари ҳам бор.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, “Тил нормаси” ва “Нутқ маданияти” сарлавҳаси тагида ёзилган бир қатор ишларда тилшуносликнинг бошқа соҳалари ўрганадиган масалалар ёритмоқда. Натижада тил нормаси ва нутқ маданиятининг аниқ масалалари, жумладан, норманинг объекти, мезон ва белгилари, шартлари ва категориялари, лисоний ва нолисоний томонлари, нормадан четга чиқишларнинг ҳар хил сабаблари, унинг типлари масалалари эса эътибордан четда қолиб кетмоқда.

Нормадан четга чиқишларнинг сабаблари ва типларини аниқлаш тилшунослар олдидаги муҳим вазифа ҳисобланади. Бу ўринда Ғ.А.Абдурахмоновнинг мана бу мулоҳазаси диққатга сазовордир: *“Тилшунослар олдида турган муҳим вазифа нормадан ташқари, хато деб тушунадиган тил фактларини коллекция қилиш эмас, балки уларни системалаштириш, сабабини аниқлаш, тилда қўлланилаётган, аммо нормалаштирилмаган ҳодисаларни адабий тил нормаларига зид бўлган анормал ҳодисалардан фарқлаб боришдан иборат”*.

Мана шу маънода ўзбек нутқи аданияти ва ўзбек тили нормаси ҳақида профессор С.Иброҳимов эълон қилган бир қатор тадқиқотлар диққатга сазовордир. У қайд қилинган мавзуларда унга рисола яратди. Бу китобларда ўзбек нутқи маданияти ва ўзбек адабий тили нормаларининг назарий ва амалий муаммолари ҳақида, адабий тил имлоси ва талаффузининг прогрессив томонлари ва мавжуд нуқсонлари тўғрисида, нутқ маданияти ва тил нормаси тушунчасига оид муаммолар, тил ва унинг кадр-қиймати, тил ва тафаккур муносабати, тилнинг ижтимоий моҳияти тўғрисида қизиқарли илмий фикрлар юритади. С.Иброҳимов мазкур рисолаларда адабий тилнинг лексик, морфологик, услубий ва талаффуз нормалари каби долзарб масалаларни баҳс, муҳокама доирасига олиб киради, муҳим илмий-назарий фикрлар билдирилади.

Ўзбек адабий тили нормаси ва нутқ маданиятининг умуназарий масалалари С.Иброҳимов, Э.Бегматов, Р.Қўнғировларнинг мақолаларида, лексик норма масалалари

Ш.Шоабдурахмонов, А.Ғуломонов, О.Усмонов масалаларида, услубий норма Ғ.Абдурахмонов, И.Қўчқортоев, Б.Ўринбоев, М.Мукаррамов, Р.Қўнғуров, И.Тошалиев, Б.Умуркуловларнинг кузатишларида, нутқ маданиятида луғатларнинг ўрни ва роли С.Акобиров, Т.Алиқулов, Э.Фозиловлар ишларида, тиниш белгиларининг ишлатилиш нормалари Х.Ғозиев, К.Назаровалар ишларида, алифбо, имло ва талаффуз номлари С.Иброҳимов, А.Ҳожиев, Ш.Раҳматуллаев, Э.Бегметов, А.Маматовнинг мақолаларида таҳлил қилинди.

Бир қатор ишларда норманинг социолингвистик муаммолари (Қ.Хоназаров), норма ва вариантдорлик масаласи (А.Бобоева, М.Асомиддинова, А.Мадвалиев), адабий норма ва илеоназм мавзуси (Р.Қўнғуров, Н.Маҳкамов), адабий норма ва паронимлар масаласи (И.Тошалиев, Э.Дадахўжаев) ва бошқа муаммолар ёритилган.

Ўзбек адабий тили ва нормаларининг такомиллашувида адибларнинг роли ҳақида бир неча мақола ва рисолалар эълон қилинган, жумладан, Навоийнинг (А.Рустамов, Б.Бафоев, Х.Дониёров, С.Муталибов, Б.Умурзоқов), Бобурнинг (Х.Назарова) Муниснинг (А.Матғозиев), Фурқат ва Муқимийнинг (А.Ахмедова, Х.Бердиёров), Хамзанинг (Ф.Камол, Х.Дониёров, Э.Бегматов, Б.Турдиалиев), Абдулла Қодирийнинг (Ф.Насриддинов), Ойбекнинг (Қ.Самадов), Х.Олимжоннинг (Х.Дониёров, Қ.Самадов), Абдулла Қаҳҳорнинг (И.Қўчқортоев, Т.Тошев, Р.Қўчқортоев) роли ҳақида фикрлар юритган.

Мамлакатимиз олимлари нутқ маданияти ва тил нормаси муаммолари нотиклик санъати (С.Иброҳимов, Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, С.Иномхўжаев, М.Туробова), тарғиботчилар ва ташвиқотчилар нутқи (Б.Ўринбоев, Л.Хўжаева, Б.Умуркулов), нутқ одоби (Ш.Раҳматуллаев, Э.Бегматов, С.Ризаев, М.Содиқова), тил эстетикаси (Х.Рустамов, С.Мелиев) жиҳатдан ҳам тадқиқ қилинмоқдалар.

Э.Бегматовнинг “Нтиқнинг нодир бойлиги” (Тошкент, 1980, 37 бет) рисоласида тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб боровчи мутахассислар учун тил бойликларидан мақсадга мувофиқ даражада фойдаланиш ҳақида, адабий тил ва унинг нормалари ҳақида аниқ маълумотлар берилган. Маълумки, одатда, адабий тилнинг қай даражада нормалашганлигини адабий норманинг ҳолати белгилайди. Лекин шуни назарда тутиш керакки, адабий норма ва тил нормаси тушунчалари бир хил маънога эмас. Агар адабий норма фақат адабий тилга тааллуқли бўлиб ва унинг доирасида белгиланса, норма тушунчаси эса анча кенг маънони билдириб, тилнинг ҳамма соҳалари ва сатҳларига тегишлидир. Шу боисдан ҳам рисола тилнинг адабий тилдан бошқа яшаш шаклларининг ўзига хос луғавий ва услубий, грамматик нормаларининг мавжудлиги қайд қилинади. Муаллиф норма тушунчасини кенг маънода шарҳлаб, диалект шеваларни адабий тилдан, шунингдек, тилларни тиллардан фарқлаб белги бу норма тушунчаси эканлигини ўзбек ва татар тилларидан келтирилган мисоллар кўрсата олган. Рисола назарий жиҳатдан ҳам муҳим

аҳамиятга молик бўлиб, ўзбек тилшунослигида адабий норманинг 7 та типини алоҳида кўрсатган ва улар учун хос бўлган хусусиятлар ҳам қайд қилинган.

Ўзбек тилшунослигининг ҳозирги босқичида тил нормасининг назарий масалаларини кузатиш ва тадқиқ қилиш энг муҳим муаммолардан бири ҳисобланади. Шу жиҳатдан коллектив муаллифининг “Адабий норма ва нутқ маданияти” (Тошкент, 1983) китоби жуда катта аҳамиятга эга. Китобда лисоний нормага оид назарий қисм Э.Бегматов томонидан ёзилган бўлиб, унда тил нормаси тушунчаси, умумнорма тушунчаси, умумнорма ва хусусий норма, адабий норма ва унинг хусусиятлари, белгилари, меъзонлари ҳозирги давр тилшунослиги ютуқларига асосланиб, чуқур таҳлил қилинган ва умумлаштирилган, Китобнинг шу қимида адабий тил нормасини ҳарактерловчи қўйидаги энг муҳим белги ва мезонлар аниқланган ва системага солинган: адабий тил нормаси реал ва объектив қонунлаштирилган (кодификацияланган), танланган ва баҳоланган, барқарор, турғун, консерватив, ривожланувчи (динамик), анъанавий изчил, типик, умумтарқалган, яъни коллектив равишда қўлланиладиган, вариантли, қатъий регламентация қилинган, услубий тармоқланган, ёзувда мустаҳкамланган, стандарт, намунали ва мўътабар, умумхалқ ва ҳақчил, кўпчилик томонидан онгли ўзлаштирилган, анланган ҳамда тан олинган, функционал зарур, маданий-эстетик жиҳатдан баҳоланган, диалект ва шеваларда устун турувчи нормадир. Адабий тил нормасининг юқорида қайд этилган балги ва мезонлари ўзбек адабий тили материаллари асосида таҳлил қилинган. Ана шу бобда, муаллиф ўзбек адабий тили нормасининг типларини умумий тарзда: 1) ёзма адабий нутқ нормаси, 2) оғзаки адабий нутқ нормасини ажратади ва бу нормалар тизимидаги лексик-семантик, талаффуз, акцентологик, фонетик, грамматик (морфологик ва синтактик), сўз ясаиш, орфографик, график, пунктуацион, стилистик нормаларини қисқача тавсифлайди.

Китобнинг “Норма ва услуб” бўлимида услубий нормалар тил нормалари билан бир қаторда турмаслик, балки услубий норма тил нормаларининг функционал, яъни нутқий жараёндаги яшаш нормалари эканлигини, бу ҳоллар ҳар бир конкрет норма учун алоҳида-алоҳида тааллуқли эканлиги таъкидланган. Китобнинг кейинги бобларида адабий норма конкрет кўринишлари ўзбек тили материаллари асосида тадқиқ қилинган.

1988 йилда Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умурқуловлар “Ўзбек нутқи маданияти очерклари” китоби нашрдан чиқди. Бу иш ушбу маулифларнинг “Адабий норма ва нутқ маданияти” тадқиқотларининг бквосита мантикий давомида бўлиб, китобда нутқ маданияти соҳасининг мақсад ва вазифалари, нутқ маданияти тушунчасининг моҳияти, унинг пайдо бўлиш тарихи, илмий тадқиқ этиш жиҳатлари, бошқа лисоний соҳалар (лексика, стилистика, фразеологик, грамматика ва бошқалар) билан муносабати, улардаги ўхшашлик, алоқадорлик ва фарқли томонлар, нутқ маданияти соҳасининг ўрганиш объекти, мазмуни,

мезон ва ўлчовлари, шартлари ва категориялари, унинг лисоний ва нолисоний томонлари ҳақида атрофлича фикр юритилган.

Нутқ маданияти соҳасининг назарий муаммоларига оид ушбу таҳлиллар Э.Бегматовнинг қаламига мансубдир. Нутқ маданияти соҳасининг *“асосий текшириш объекти адабий тил нормасидир, унинг шаклланиши, ривожланиши, стабиллашув қонуниятларидир”*, - деб ёзади Э.Бегматов. шунингдек, шу асосда нутқ маданияти адабий норма ва ундаги норматив воситаларининг истиқболлигини ҳам аниқлаш лозимлиги уқтирилади.

Китобдан ўзбек нутқи маданияти соҳаси олдида турган долзарб назарий ва амалий муаммолар кўйидагича тасниф қилинган: 1) нутқ маданиятининг умуназарий профблемалари; 2) ёзма нутқ маданияти проблемалари; 3) оғзаки нутқ маданияти проблемалари; 4) нутқ маданиятининг илмий-амалий проблемалари.

Э.Бегматов томонидан айтилган бу масалаларнинг зарурлиги ва долзарблиги шубҳасиздир ва ҳозирги замон тилшунослик фанининг кун тартибидаги ўз ечимини кутаётган асосий вазифалардандир. Дарҳақиқат, ўзбек тилшунослигида юқорида келтирилган муаммолар ҳанузгача илмий жиҳатдан атрофлича ўрганилган ва тадқиқ қилинган эмас.

Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида бир қатор илмий ишлар юзага келдики, бунда ўзбек адабий тили нормасининг алоҳида масалалари тадқиқ қилинган. Жумладан, А.Мадвалиевнинг *“Ўзбек химия терминологияси ва унинг нормалашуви масалалари”* (Тошкент, 1986) номли номзодлик диссертациясида ўзбек тиликимё атамаларининг ҳолати танқидий баҳоланган ва нормалаш бўйича илмий тавсиялар берилган.

Р.Қўнғиров, С.Каримов, Т.Қурбоновларнинг уч қисмдан иборат *“Нутқ маданияти асослари”* (лекциялар тести) қўлланмасида ҳам ўзбек адабий тил нормаси ва нутқ маданияти масалаларига назарий ва амалий жиҳатдан ёндашилганлигини кузатамиз. Ушбу ишнинг биринчи қисмида нутқ маданияти курси, унинг мақсад ва вазифалари, ҳозирги ўзбек адабий тили ва нутқ маданияти, адабий тилнинг нормативлиги масалалари ҳақида фикр юритилган, иккинчи қисмида, ҳозирги замон ўзбек адабий тилининг стилистик ва нутқ маданияти, нутқнинг асосий хусусиятлари каби мавзулар ёритилган бўлса, учинчи қисмда тилнинг тасвирий воситалари ва нутқ маданияти, оммавий лекциялар, маърузаларда нутқ маданияти каби масалалар ўз таҳлилини топган.

1970-1990 йиллар давомида Самарқанд Давлат университети олимлари томонидан услубият ва нутқ маданияти масалаларига бағишланган бир туркум илмий тўпламлар тайёрланди ва нашр этилди. Бу тўпламларда ўзбек адабий тили нормасининг баъзи

томонлари, нутқий услублар ва нутқ маданияти муаммоларига боғлиқ ҳолда талқин этилган мақолалар мавжуд.

1990 ва 1993 йилларда Термиз давлат университетиди ўзбек нутқи маданиятининг долзарб муаммоларига бағишланган илмий конференциялар бўлиб ўтди. Ушбу анжуманларнинг материаллари “Ўзбек нутқи маданиятининг долзарб масалалари” ва “Нутқ маданияти масалалари” номи билан нашр этилди. Бу ишларда ҳам ўзбек тили, адабий тил билан шеваларнинг ўзаро муносабати, адабий нормадан чекинишларни ифода этувчи нутқий нуқсонларни бартарф қилиш йўллари ҳқида эътиборга лойиқ фикрлар мавжуд.

Ўзбек тилининг адабий талаффуз нормалари деярли тадқиқ қилинмаган соҳалардан бири бўлиб, унинг халқ шева ва лаҳжалар билан боғлиқ муаммолари Ш.Шоабдурахмонов томонидан, орфоэпик қоида ва нормалар қисман Фаҳри Камолов, С.Иброҳимов, Ў.Усмонова, Э.Бегматовлар томонидан ўрганилгани маълум.

Орфоэпик қоидалар бўйича О.Усмонов, С.Отамирзаева, И.Иномхўжаев, Л.Хўжаева ва бошқалар ёзган баъзи мақолалар ҳам мавжуд. 1970 йиллардан бошлаб, ўзбек адабий талаффузини амалий жиҳатдан нормалаш ишига ҳам киришади. М.Содиқова, Ў.Усмоноваларнинг “Ўзбек тилининг орфоэпик луғати” (Тошкент 1977) ва коллектив муаллифларнинг “Ўзбек адабий талаффузи луғати” (Тошкент: Фан, 1984) китоблари мана шунинг натижаси бўлди. Шунга қарамасдан, ўзбек адабий талаффузи ва унинг нормалари бу соҳаси нормалашнинг имкониятларига доир масалалар ҳали қониқарли равишда ўрганилгани йўқ. Ўзбек адабий талаффузининг нутқий-лисоний асослари, ўзбекча маданий, туғри деб ҳисобланувчи нуқтнинг намунавий кўринишлари, адабий талаффузни нормалашнинг имкониятлари каби кўпинча назарий муаммолар ўз ечимини кутиб турибди.

Маълумки, ўзбек тилшуносларининг кўпгина кучи ва ғайрати 1920 йилдан то ҳозирга қадар ўзбек алифбоси, имлоси, имло қоидаларини нормалашга сарфланди. Бу ўзбек тилшунослиги тарихида бутун бир давр бўлиб, бу соҳада сўзсиз ютуқлар билан бирга кўпгина мунозарали ўринлар, чалкашлик ва хатоликлар ҳам мавжуд. Мана шу илмий ҳамда амалий аҳамиятга молик тажрибани ўрганиш уларни чуқур таҳлил қилган ҳолда илмий умумлаштириш ўзбек график ҳамда имловий нормаларини янада такомиллаштириш учун алоҳида аҳамиятга эгадир. Шу маънода Х.А.Жамолхонов томонидан олиб борилаётган изланишлар диққатга молиқдир.

Кейинги йилларда ўзбек тилшунослигида нутқ маданияти соҳасига қизиқишнинг кучайиши адабий тил ва адабий норма муаммолари юзасидан узлуксиз ва изчил фикр юритишга олиб келди. Нутқ маданияти соҳасидаги оид ўқув дастурларида “адабий тилнинг нормативлиги”, “адабий тил нормативлигининг типлари ва нутқий хатоликлар”, “ўзбек

адабий тили-ўзбек нутқи маданиятининг асоси”, “нутқ маданияти ва адабий норма” ҳақида тушунча берилган.

Юқорида тилга олинган дастурда “адабий нормаларни ва норматив қоидаларни эгаллаш – нутқ маданиятига эришишнинг муҳим омили”,-деган жумлалар мавжуд. Ўзбек услубияти ва нутқ маданияти юзасидан амалий машғулотлар ўзгаришни кўзда тутувчи дастурларни ҳам адабий нормани эгаллашга хизмат қилувчи машғулотларга асосий ўрин берилганини кўрамиз.

Ўзбек тилшунослигида 1965 йиллардан бошлаб нутқ маданияти соҳасига алоҳида эътибор берилди бошлагани, шу муносабат билан Ўзбекистон Фанлар Академияси собиқ Тил ва адабиёт институтида махсус “Нутқ маданияти” бўлими очилганини эслатиб ўтган эдик. Шу пайтдан бошлаб ўзбек тилшуносларининг нутқ маданияти соҳасига, бу муаммога оид назарий адабиётларни ўрганиш ва таҳлил қилишга эътибор ҳам кучайди. Бунинг натижасида нутқ маданияти муаммосига оид, жумладан услуб ва лисоний нормага тегишли адабиётларнинг библиографик кўрсаткичларини тузишга олиб келди. Бу борада Самарқанд тилшуносларининг хизмати диққатга сазовордир. Тил ва нутқ маданияти моҳиятан лисоний норма билан боғлиқлиги, норма маданий – адабий нутқининг асосий омили эканлиги ойдинлаша борган сари нутқ маданиятининг бу библиографик кўрсаткичларида тил нормасига муносиб ўрин ажратилгани, ҳаттоки кўрсаткичларда адабиётлар таснифи нормага боғлангани ҳолда – имло ва норма, талаффуз ва норма, интонация ва норма, урғу ва норма, пунктация ва норма, ўзлашмалар ва норма, диалектология ва норма ёки лексик норма, стилистик норма, фразеологик норма тарзида тасниф қилинишини кўрамиз.

Нутқ маданияти ва услубиятига оид ўқув режаларининг тузилиши ўз навбатида, қонуний равишда бу соҳаларнинг ўқув қўлланмалари ва дарсликларини яратишга олиб келди.

1983 йилда нашр қилинган “Ўзбек тили стилистикаси” китобида бадиий тил нормалари ва унинг асосий хусусиятлари ҳақида маълумот берилган. Унда қайд қилинишича *“Тил нормаси катта ижтимоий аҳамиятга эга. У тилда доимо содир бўлиб турадиган ўзгаришларга бардош бериб, уни бузилишлардан сақлайди, авлодлар ўртасидаги алокани, турли даврлардаги маданий нутқий анъаналар изчиллигини таъминлайди”*. Ишда адабий нормага хос барқарорлик, ривожланувчанлик, вариантдорлик каби хусусиятлар ҳақида қисқача маълумот берилган. Мазкур қўлланмада биринчи бор лисоний нормага хос баъзи мураккаб томонлар тилга олинган: *“Нормада тил ички тараққиёт қонунларининг акс этишии ҳам жуда мураккаб масалалардан биридир. Бу масалани хал этишида тилшунос олимлар турлича нуқтаи назар ва қарашлари баён қилиш билан бирга бир қанча муаммо ва саволларни ўртага ташлайди. Чунончи, норманинг табиати, моҳияти объективми? Норма*

тилнинг ижтимоий характери билан боғлиқ бўлмаган, унинг ички хусусиятларини акс эттирувчи одат, таомилми, ёки нутқ практикасининг “диди”, таъби” асосида белгиланадиган қонун-қоидами? Нега нормани “бузувчи” бирфакт кейинчалик тил нормасига айланади-ю, бошқалари эса узоқ муддат яшаб келишига қарамай, хато саналиб, адабий тил нормаси сифатида қабул қилинмайди? Бундай ҳолда тилнинг ички, объектив хусусияти намоён бўладими ёки ҳамма гап тунқий дид, маданий анъанадами, тил фактининг нормага айланишига сабабчи бўлган шахснинг эътиборли ва маишхурлигидами?” тилга олинган саволларга ўзбек тилшунослигида кейинчалик ёзилган ишларда жавоб топишга ҳаракат қилинди.

1985 йилда Э.Қиличевнинг “Ўзбек тилининг практик стилистикаси” китоби босмадан чиқди. Унда ўзбек тили услубиятининг асосий масалалари, услубий нормаларини эгаллашнинг йўллари ёритилди.

Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтида 1966 йилда ташкил қилинган “Нутқ маданияти” бўлими ходимларининг ўзбек нутқи маданиятига оид сермашаққат изланишлари ўзбек тилшунослигида нутқ маданиятининг алоҳида илмий соҳа сифатида шаклланишига замин бўлди. Шуниси диққатга сазоворки, нутқ маданияти бўлими илмий ходимлари ўз назарий тадқиқотларида нутқ маданиятига эришишнинг асосий йўли адабий тил нормаси билан боғлиқлигини назарий жиҳатдан асослашга уриндилар. Шу сабабли уларнинг 1983 йилда нашр қилинган “Адабий норма ва нутқ маданияти” китобидаги адабий тил ва адабий нормага оид назарий таҳлиллар ва илмий нуқтаи назарлар “Ўзбек нутқи маданияти очерклари” деб номланган бошқа бир тадқиқотда нутқ маданияти соҳасининг долзарб муаммолари билан боғланган ҳолда янада чуқурроқ таҳлил қилинди. Ушбу ишнинг “Нутқ маданияти соҳаси” қисми Э.Бегматов томонидан ёзилган бўлиб, у нутқ маданияти тушунчаси ва соҳасининг моҳияти, мақсад ва вазифалари ҳақида кенг фикр юритган. У “нутқ маданияти назариясидаги марказий тушунча нормадир” дейилган таълимотга қўшилади ва адабий нормани нутқ маданияти нуқтаи назардан ўрганишнинг муҳим ва мураккаб муаммоларини кенг таҳлил қилди.

Нутқ маданияти ва адабий нормага оид изланишлар назарий йўналишлардан аста-секин илмий-амалий йўналишларга, конкретликка яқинлашиб борди. Буни Э.Бегматов, М.Турсунпўлатовларнинг “Ўзбек нутқи маданияти асослари” (1991), Т.Қудратовнинг “Нутқ маданияти асослари” (1993) китоларининг бунёдга келишидан билиш мумкин.

Э.Бегматов, М.Турсунпўлатов нутқи маданияти, унинг асосий мезон ва котегориялари, нутқ маданиятига эришиш йўллари ҳақида фикр юритишар экан адабий норма, унинг моҳияти, адабий норманинг асосий типларини таҳлил қилишга кенг ўрин ажратишади ва нутқ маданияти соҳасининг асосий назарий объекти нормадир, адабий нормадир, деган

хулосани изчил равишда таъкидлашади: *“нутқ маданияти соҳасининг асосий текшириши объекти адабий тил нормасидир, бу норманинг шаклланиши, барқарорлашуви қонунларини тадқиқ қилишидир”, “Норма нутқ маданияти назариясида, унга тааллуқли масалалар ўртасида марказий ўрин тутган асосий тушунчадир”, “Норма нутқ маданияти назариясида, унга тааллуқли масалалар ўртасида марказий ўрин тутган асосий тушунчадир. Айни вақтда у тилишуносликнинг энг мураккаб муаммолардан биридир”.*

Ушбу иш муаллифнинг уқтиришларича, нутқ маданияти соҳасининг лисоний нормага ёндашуви анъанавий нуқтаи назарлардан фарқланади ва алоҳида мақсадларни кўзда туттади. Муаллифлар мана шу фарқнинг 4 томонини таъкидлаб ўтишган.

Т.Қудратов тил нормасига нутқ маданияти нуқтаи назаридан янада конкретроқ ёндашади ва тил нормасининг кўринишлари, адабий тил нормасининг муҳим белгиларига тўхталади ҳамда *“Нутқ маданияти назариясида тил нормаси марказий тушунчадир”* – деб ёзади. Бунинг исботи учун у Л.И.Скворновнинг образли қилиб айтган кўйидаги фикрларни келтиради: *“Ижтимоий-маданий ҳаётда тил нормалари бир машъалдирки, нутқ фаолиятининг қирғоқсиз океанида тил коллективи унга қараб интилади, таянади.”*

Тил нормасининг нутқ маданияти ва услубларга боғлиқлиги, унинг лисоний асоси ва мезонини ташкил этиш ҳақида юқорида таҳлил қилинган ишларда Э.Бегматов томонидан олдинга сурилган фикрлар “Нутқ маданияти ва услубият асослари” китобида янада конкрет таҳлил қилинди. Китобнинг *“Ўзбек адабий тили – нутқ маданиятининг асоси”* қисмида тил нормаси, унинг кўринишлари, хусусиятлари, жумладан адабий норманинг моҳияти, аҳамияти, у таянувчи мезонлар ҳақида кенг маълумот берилган.

Тил нормаси ва адабий норма назарияси соҳасида ўзбек тилшунослигида олиб борилган ишлар, қонуний равишда ўзбек адабий тили нормалари конкрет олиб ўрганиш лозимлигини кўрсатди. Натижада муаммога оид конкрет тадқиқотлар юзага кела бошлади, А.Э.Маматов, А.Абдусайидовларнинг ишларини мана шундай изланишлар жумласига киритиш мумкин. 1991 йилда А.Э.Маматовнинг *“Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари”* номли монографияси эълон қилинди. Бу ишда ўзбек адабий тилининг луғавий ва фразеологик нормалари назарий планда ўрганилган. Шу сабабли монографияда диалектизмлар окказинализмлар, плеоназм, паронимлар, байналминал сўзлар ва лексик такрорларнинг адабий нормага муносабати асосий таҳлил объекти бўлиши билан бир қаторда ишнинг биринчи бобида тил нормасининг назарий муаммоларини ўрганиш марказий ўрин тутган. Ушбу муносабат билан китобда тил нормаси тушунчаси, лисоний нормалар системаси ва адабий норма ҳодисасининг моҳияти, адабий норманинг типлари ва улар таянувчи асосий хусусиятлар, лисоний ва нолисоний мезонлар, талаблар ҳақида кенг

фикр юритилган ҳамда адабий нормадан четга чиқишлар, нормани бузувчи ҳолатлар, бунинг сабаблари изоҳланган.

Ўзбек тилшунослигида тил нормасига оид назарий ишлар таъсирида алоҳида олинган услубга хос норматив хусусиятларни ўрганишга ҳаракат қилиш А.Абдусайидовнинг ўзбек газеталари тилига бағишланган изланишларида ёрқин кўринади. Унинг “Газета тили ва адабий норма” мавзuida 1988 йилда ҳимоя қилинган номзодлик диссертацияси “Адабий норма ва нутқ маданияти” тадқиқотларидаги нормага оид назарий хулосаларга таяниб иш кўргани ёрқин сезилади. Буни А.Абдусайидовнинг “Газета тили ва адабий норма” номли рисоласи ҳам тасдиқлайди.

Маълумки, ўзбек алиябоси, имлоси муаммолари, унинг амалий масалалари ўзбек тилшунослиги тарихида доимо етакчи ўрин эгаллаб келди. Ўзбек алифбоси, имлоси, пунктуациясини нормалаш ишига тилшунослар катта меҳнат сарфлашди ва кўпсонли мақолалар, рисоалар, қўлланмалар, маълумотномалар, эълон қилинди. Шунга қарамасан, 1956 йили қабул қилинган “Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари” юзасидан мунозаралар узлуксиз давом этиб келди. Дарҳақиқат бу қоидалар ўз даври имкониятлари доирасида яратилган бўлиб, ундаги бир қатор қоидалар ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан етарли асосланмаган ёки эскирган эди. Шу сабабли бу қоидаларни, шунингдек ўзбек алифбосидаги нуқсонларни бартараф этиш таклиф ва мунозаралар ҳам узлуксиз давом этаверди. Аммо бу истакларни рўёбга чиқариш социалистик мафкура шароитида амалга ошмай қолаверди. Чунки рус графикаси асосидаги ўзбек алифбосига ва унга мосланган имло қоидаларига ўзгартиришлар киритиш, уни такомиллаштиришга интилиш у вақтлар рус тилига қарши ҳаракат деб тушунилар эди.

1980-йиллар арафасидаги “қайта кураш” деб юритилган сиёсат туфайли қайд қилинган “темир қонун” бир оз юмшагандек бўлди. Бу шароитдан ўзбек зиёлилари унумли фойдаланишга ҳаракатни бошлаб юборишди. Мана шу даврда ўзбек матбуоти саҳифаларида ўзбек алифбоси, имлоси, ўзбек тилининг луғавий бойлиги, ўзбек илмий терминологиясининг, луғатчилигининг аҳволи, рус тилидан ўзлашган сўзларга муносабат, умуман ўзбек тилининг ижтимоий аҳволига доир бир қатор мақоллар эълон қилинди, радио ва телевидения эшиттиришлар олиб борилди. Уларда кўтарилган муаммоларнинг барчаси тўлиғича ўзбек адабий тили ва унинг нормаларига, ўзбек тилининг софлиги масалаларига қаратилган эди.

Ўзбек тили имловий ва пунктуация нормаларини такомиллаштиришдан амал қилинган илмий асослар ва тамойиллар шунингдек, “Асосий қоидалар”ни муҳокама қилиш жараёнидаги таклифларга муносабат лойиҳа муаллифлари томонидан янада

такомиллаштирилди ва “�збек орфографияси ва пунктуациясининг асосий қоидалари” лойиҳаси 1988 йил 30 январь куни матбуотда эълон қилинди.

Имлони такомиллаштириш билан боғлиқ бўлган ишлар мана шу босқичда вақтинча тўхтаб қолди.

Ўзбек ёзуви лотин графикаси негизидаги алифбога кўчирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил декабрь ойидаги қарорига биноан “Ўзбек орфографиясининг янги қоидаларини ишлаб чиқишни амалга оширувчи ишчи гуру” тузилди ва унга лотин ёзувига асосланган янги ўзбек алифбосига имло қоидаларини яратиш топширилди. Ишчи гуруҳи таркибига А.Ҳожиёв (гуруҳ раиси), Э.Бегматов (раис муовини), Ш.Шоабдурахмонов, Ш.Раҳматуллаев, Н.Маҳмудов, К.Назаров, Й.Абдуллаев, С.Отамирзаев ва С.Ҳакимовлар кирди.

Ишчи гуруҳ 82 моддадан иборат “Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари”ни тузишди. Ушбу “Асосий қоидалар” Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1995 йил 24 август, 339-сон қарори билан тасдиқланди ва матбуотда 1995 йил 6 сентябрда эълон қилинди. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки, тасдиқланган қоидалар негизини 1981, 1988 йиллар тузиб такомиллаштирилган лойиҳалар ташкил қилади.

Янги имло қоидаларининг қабул қилиниши жорий ўзбек имло қоидаларидаги камчилик ва нуқсонларни қанчалик бартараф эта олгани, унинг ўзбек тили имловий нормалари такомилга қай даражада таъсир эта олишини келажак тажрибалари кўрсатади. Аммо янги имло қоидалари ҳам мутлақ эмаслиги аниқ.

Ўзбек тили, унинг ижтимоий аҳволи, вазифавий ҳолати юзасидан 1980 йиллар даврида бошланган оммавий муҳокама ва мунозаралар ўзбек тили ва ўзбек халқи муданияти ҳаётида мислсиз тарихий воқеа – “Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ҳақида” Қонун қабул қилиниши (1989 йил 21 октябрь) билан якунланди.

Қонун ўзбек тилининг ижтимоий-вазифавий мақомини белгилади ва “Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тили” эканини, бу тил “Республиканинг бутун ҳудудида давлат тили сифатида амал қилинишини қонунлаштирди. Давлат тили ҳақидаги Қонуннинг қабул қилиниши ўзбек тилининг қонуний мавқеи ва ҳуқуқларини тиклади, ўзбек адабий тили нормаларини янада такомиллаштириш учун янги истиқболлар очиб берди. Бу нималар кўринади:

1. Ўзбек адабий тилининг қўллаш доираси, вазифавий имкониятлари ниҳоятда кенгайди, бу эса тилни авваллари барча соҳаларда ниҳоятда кенгайди, бу эса тилни авваллари барча соҳаларда тўлиқ қўллашга имкон бермай кенгаш тўсиқларга барҳам берилди.

2. Ўзбек тилини ўрганиш, ўқитиш имкониятлари янада кенгайди. Бу борада рус тилининг аввалги тазйиқи тарҳам топди.

3. Ўзбек тилининг вазифавий услублари доираси янада кенгайли, мавжуд услубларнинг янада ривожтопиши учун қалай шароитлар яратилди. Бу ўзбек тилининг илм-фан тили (илмий услуб), расмий-идоравий тил (иш юритиш, молия, харбий таълим, дипломатия соҳалари), оммавий йиғинлар, анжуманлар, мажлис ва қурултойлар тили сифатида кенг қўллана бошлаганида кўринади.

4. Ўзбек тилининг луғавий тизимини янада бойитиш илмий терминологияни номланиш, уни янада такомиллаштириш, бу ишни илмий асослашга қўйиш учун имкониятлар туғилди. 1989 йил декабрь ойида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Атамашунослик қўмитаси тузилди. Бу тадбир ўзбек илмий технологиясини мураккаб ишни ҳам илмий, ҳам ташкилий жиҳатдан йўлга қўйиш учун имкониятлар яратди. Атамакўм томонидан тайёрланган ва нашр қилинган тиббий атамалар (1992), тилшунослик атамалари (1993), иш юритиш атамалари (1994) ва бошқа соҳаларнинг мўъжаз русча-ўзбекча луғатлари, шунингдек терминларни нормалашнинг илмий асосларини белгилаб берувчи қўлланмалар мана шу имкониятнинг натижаси бўлди.

5. Ўзбек алифбоси ва имлосига миллий руҳ бағишлаш, уларни ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятларини, имловий нормаларини тўғрироқ ифодалашга ҳозирланди. Бу ўзбек ёзувини лотин графикаси негизидаги янги ўзбек алифбосига ўтказилганида, шунингдек “Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари”нинг яратилганлигида равшан намоён бўлди. Мана шу тадбирлар туфайли ўзбек тилшуносларининг тилимиз алифбоси ва имловий нормаларини янада такомиллаштиришга ва силлиқлашга оид деярли ярим асрдан ортиқ орзулари маълум даражада амалга ошди.

6. Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши, бу тилни янада ривож топтириш борасидаги мастуқил давлат кўрсатаётган ҳамхўрлик тилимизнинг баъзи хозирга қадар эски тузумининг мафкуравий тазйиқи чеклаб келинган соҳасига эътибор беришга йўл очди. Бунинг кейинги пайтда жой номлари (топонимия)ни тартибга солиш, уларни имловий ва вазифавий жиҳатдан нормалашга қаратилган ишларда кўриш мумкин. Маълумки, жойларни номлаш, улар номини ўзгартиришнинг ижтимоий, лисоний жиҳатлари деярли ўрганилмаган, маълум нормаларга келтирилмаган соҳадир. Мустақиллик шароитида бунга алоҳади эътибор берилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг бу масалага оид бир неча қарорлари, айниқса 1996 йил 31 майда қабул қилинган қарори, Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, Ўзбекистон Республикаси топонимик объектларга ном бериш масалалари мувофиқлаштирувчи республика комиссиясининг тузилиши ва бошқалар бунинг ёрқин гувоҳидир.

Ҳозирда жой номларини лисоний, маданий-маърифий бойлик сифатида муҳофаза қилиш, унинг имловий нормаларини яратиш, имловий луғатларини тузиш ишига жиддий эътибор берилмоқда.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ва истиқбол йўлига дадил қадам ташлаши ўзбек тилининг график ва имловий нормаларини янада такомиллаштиришга имконият яратди. Ўзбек алифбосини такомиллаштиришда икки йўл мавжуд эди: биринчи, крилл ёзувига асосланган жорий ўзбек алифбосини ислоҳ қилиш, унга қўшимча ҳарфлар киритиш, алифбодан ўзбек тили учун хос бўлмаган баъзи ҳарфларни чиқариб юбориш йўли; иккинчиси, крилл асосидаги алифбодан воз кечиш ва ўзбек ёзуви учун ҳозирги давр эҳтиёжларини тўлароқ қондира оладиган бошқа бир алифбо тизимига ўтиш йўли.

Мана шу масалада 1985-1990 йиллар давомида кўпгина илмий мунозаралар бўлди, хилма-хил фикрлар билдирилди. Бу фикрларни уч туркумга бирлаштириш мумкин; 1) арабча ёзув (алифбо)га қайтиш ҳақидаги фикрлар; 2) лотин ёзуви асосидаги алифбога ўтиш ҳақидаги фикрлар; 3) крилл ёзувида қолавериш ва жорий ўзбек алифбосини баъзи ўзгартиришлар киритиш йўли билан такомиллаштириш ҳақидаги фикрлар.

Лотин ёзуви асосидаги янги алифбога ўтиш ҳақидаги фикрни кўпчилик мақуллади ва бунинг афзаллик томонлари тилшунослар ёзган мақолаларда асослаб берилди.

Лотин ёзувига ўтиш масаласи ҳал бўлган бўлса-да, янги алифбо қандай бўлишлиги ҳақидаги манозаралар давом этди. Бунда икки нуктаи назар кўзга ташланади: 1) Ўзбек ёзувида 1930-1940 йилларда қўлланилган лотин алифбосига қайтиш ва уни қабул қилиш ҳақидаги таклифлар; 2) лотин ёзуви асосидаги янги ўзбек алифбоси лойиҳасини яратиш ҳақидаги фикрлар.

Янги алифбонинг қандай ҳарактерда бўлиши лозимлиги тўғрисида ҳам икки хил фикр олдинга сурилди. Бу гуруҳ олимлар янги алифбо ўзбек тили хусусиятларидан келиб чиқиши лозим, унинг товуш тизимини мукамал ифодалаш керак, у ўзига хос бўлиши керак деб ҳисоблашди. Бошқа бир гуруҳ тилшунослар янги алифбони тузишда замонавий фан-техника талаблари ҳисобга олиниши лозим деган фикрни олдинга суришди. Кейинчалик қабул қилинган алифбода кўпроқ иккинчи фикр устунлик қилганини кўрамиз.

Лотин ёзувига асосланган янги ўзбек алифбосининг бир неча лойиҳалари тузилди ва улар жамоатчилик томонидан қизгин муҳокама қилинди ва ниҳоят 1993 йил 2 сентябрда “Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилинди. Шундай қилиб ўзбек тили ёзуви янги тизимга кўчирилди. Қабул қилинган алифбода 31 ҳарф ва 1 тутуқ белгиси (аностроф) бўлиб, янги алифбо кирилл асосидаги ўзбек алифбосидан ўзбек тилининг товуш тизимини нисбатан

тўлиқ ифодалади. Бу, айниқса, унда Нh (X), Jj (Ж), Jj (Ж), Oo (ота) ва O`o` (ў) ҳарфларининг мавжудлигида ёрқин кўринди.

Янги алифбо қабул қилинса-да, ундаги баъзи ҳарфларнинг ўрни ва вазифаи юзасидан баъзи мунозаралар давом этди. Булар асоан алифбодаги “Ц” ҳарфининг кераксизлиги, ўзбекча О учун олинган белгини ўзбекча “ў” ва русча “о” (урғули бўғинлар) ифодалаш учун олиш лозим эканлиги, ҳамда баъзи ҳарфларнинг босма ва қўлёзма шакллариغا аниқлик киритишга доир масалалар эди.

Мана шу муносабат билан алифбога баъзи тўлдириш, ўзгартиришлар киритилди ва у Ўзбекистон Олий Мажлисининг Қарори билан 1995 йил 6 май да узил-кесил тасдиқланди.

Шундай қилиб ўзбек тилининг график ва имловий нормаларида янги, улкан ўзгариш юз берди.

Лотин ёзувига асосланган янги ўзбек алифбоси крилл ёзувига негизи амалдаги ўзбек алифбосидан моҳиятан фарқланувчи ёзув тизимидир. Шу билан бирга алифбода аввалги алифбо билан мос келувчи ўхшаш томонлар, шунингдек, кескин фарқланувчи хусусиятлар ҳам мавжуд. Булар қўйидагиларда кўринади.

1. Янги алифбода “ё” лашган унлилар деб юритиб келинган аслида ундош ва унли товушлар бирикмасини ифода этувчи е,ё,я,ё, ҳарфдари учун график белги мавжуд эмас ва улар лисоний табиатига мос равишда уе, уо, уц, уа зида ёзилади: Yeldirim, Yolqin, Yusuf, Yashin каби.

2. Янги алифбода русча сўз ва исмлар таркибида учрайдиган ц ва щ товушлари учун ҳам график белги олинмаган. Щ товуши ўзбек тилининг олдинги имло қоидаларига кўра шч бирикмаси билан ёзилар эди. Эндиликда русча Щедрин, Шерба каби исмлар (ш) ҳарфи орқали Шедрин (Shedrin) тарзида ёзилаверади. Худди шунингдек, цемент, центнер сўзи sement, sentner тарзида ёзилмоқда.

3. Янги алифбода арабча ўзлашма сўз ва нормлар таркибида ёзиладиган ь белгиси ўрнига (,) (апостроф) қабул қилинган. Криллча алифбода мустақил ҳарфий белги тарзида тушуниб келинган Ўзбекистон Республикаси белгиси эндиликда тегишли ўринларда ҳарфлар устида кўйилади ва мустақил ҳарф эмас, балкит график белги мақомига эга: Ma`mur (Маъмур), A`zam (Аъзам), A`lam (Аълам), San`at (Санъат), Tal`at (Талъат).

4. Янги алифбода русча-байналминал ўзлашма сўз ва атоқли отлар таркибида ёзилиб келинган ь (юмшатиш белгиси) учун ҳам ҳарфий белги олинмаган. Юмшатиш белгиси (ь) ҳозирга қадар ўзбекларнинг атоқли оти бўлган баъзи симлар таркибида (тельман, Офелья, Лазарь, Октябрь), шунингдек ўзбекча мантиларда келган турли ажнабий атоқли отлар (исмлар, фамилиялар, топонимлар) таркибида ёзиб келинган эди. Янги ўзбек алифбоси ва

имло қоидаларининг талабига кўра эндиликда бундай атоқли отлар юмшатиш белгисиз ёзилади.

5. Янги алифбога хос муҳим хусусиятлардан бири – бурун товуши нг учун алифбода ҳарфий белги олангандир. Олдинги ёзувда н товушининг нг ҳарф бирикмаси орқали ёзилиши имло қоидаларидагина қайд этилган бўлса, янги алифбода бу товуш учун (Ng) Ng ҳарф бирикмаларидан иборат мустақил графема киритилган, амоо товушни график жиҳатда ифода қилишга аввалги анъана (ҳарф бирикмаси билан бериш – нг// ng каби) сақланиб қолган. Демак, таркибида ана шу товуш мавжуд баъзи сўз ва исмлар шундай ёзилади: tong (тонг), keng (кенг).

6. Янги ўзбек алифбосидаги хусусиятлардан яна бири баъзи товушларнинг қўш ҳарфлар (ҳарфлар бирикмаси) билан ифодаланишидир. Булар sh (ш), ch (ч) ҳарфларидир. Бунга юқорида қайд қилинган ng ҳарфи ҳам киради. Демак ўзбекча сўзларнинг боши ўртаси ва охирида ёзиладиган ш,ч товушлари қайд қилинган қўш ҳарф билан ёзилади: shamol (шамол), shamshi (шамши) ва бошқалар.

7. Янги ўзбек алифбосидаги фоган 14 та ҳарф лотин ёзувининг ўзига хос бўлган графемалардир. Gg(Г), Ii (И), Jj (Ж), Ll (Л), Nn (Н), Qq (Қ), Rr (Р), Ss (С), Uu (У), Vv (В), Yu (Й), Zz (З), O`o` (Ў), G`g` (Ғ).

Лотин ёзувиге асосланган янги ўзбек алифбосининг афзалликлари, ўзбек миллий ёзуви ва маданий ҳаётида ўйнайдиган роли ҳақида олимларнинг бир қатор шарҳлари эълон қилинди.

Албатта юз фоиз мукамал алифбо йўқ ва бўлиши ҳам қийин. Шу нуқтаи назардан ёзувиге асосланган янги ўзбек алифбосида ҳам баъзи қусурларнинг мавжудлиги аниқ. Булар қисамн қўйидагилар:

1. Ўзбекча О ва ўзлашма урғунинг бўғинида келадиган о (ў) учун О белгисининг олинмаганлиги ва аксинча О` ҳарфининг қилингани;

2. О ва О` ҳарфларининг шаклан деярли бир хиллиги;

3. Ўзбекча О учун Аа белгисини олиб ҳозирги Аа вазифасини бошқа бирор шаклга юкланмаганлиги;

4. Алифбода баъзи товушларнинг ёзув (матний) иқтисодга ва умуман график нормалар тамойилига тесқари равишда икки ҳарф билан ифодаланиши; Sh (Ш), Ch (Ч), Ng (Н);

5. Таълим жараёнида Sh, Ch, Ng ҳарф бирикмаларини битта ҳарф сифатида ўргатишнинг ва битта товуш сифатида талаффуз қилишнинг қийинлашгани. Шунингдек алифбода Щ,Ц,Ж (дж) товушларини ифода қилувчи ҳарфлар қабул қилинмагани ҳам қанчалик ўзини оқлашини келажак ёзув амалиёти кўрсатади.

Тилга эътибор эндиликда мустақил Ўзбекистон давлати маданий сиёсатининг энг муҳим йўналишларидан бирини ташкил этмоқда. Бу сиёсатнинг негизини ўзбек адабий тилининг ижтимоий ҳуқуқлари ва мавқеини тўла тиклаш, адабий тилни янада ривож топтириш, унинг лисоний нормаларини янада бойитиш, силлиқлаш ва такомиллаштириш, тилнинг ҳалқ маданияти ва маънавиятининг улуғ хазинаси бўлмиш луғавий бойликларини авайлаб асраш, тилдаги қадимий халқона анъаналар, миллий-лисоний руҳни тиклаш, бойитиш ва уни муҳофаза қилиш каби туғри ва изчил йўл ташкил қилади.

Истиқбол ўлкаси бўлмиш Ўзбекистон тил сиёсатининг энгизлари Ўзбекистон Республикаси Президентининг тил масалаларига оид фармонлари ва нутқларида, Ўзбекистон Олий Мажлиси, Республика Вазирлар Маҳкамаси давлат тили, алифбо, имло, терминология, топонимия юзасидан қабул қилган Қонунлар, Қарорлар ҳамда давлат дастурларида ўз ифодасини топмоқда.

Кейинги беш йил ичида давлат тили, терминология, янги алифбо ва имло, топонимия бўйича қабул қилинган Қонун ва Қарорларни амалга ошириш билан шуғулланувчи бир неча республика комиссиясининг тузилгани Ўзбекистон ҳукуматининг тил соҳасига катта эътибор билан қараётганлигининг ёрқин далилидир.

Тил соҳасида олиб борилаётган назарий ва амалий ишларнинг рўёюга чиқиши ҳамда истиқболли бўлиши кўп жиҳатдан бу борада қилинаётган ишларнинг илмий асосларга қўйилиши, етарли равишда илмий асосланган бўлишига боғлиқдир. Мана шундай илмий асослилиқ негизини ўзбек адабий тили нормаларига тўғри муносабат, унинг яшаш қонун ва қоидаларини етарли равишда ҳисобга олган ҳолда иш тутиш ташкил этади.

Мазкур рисолада биз, асосан, тил нормасига бағишланган илмий адабиётларни кўздан кечирдик ва улардаги фикрларни таҳлил қилдик. Ишнинг бундан кейинги қисмларида муаллифлар тил нормаси тушунчаси, жумладан, адабий норманинг моҳияти, адабий норманинг типлари, адабий норма таянадиган лисоний ва нолисоний мезонлар, бу тушунчаларнинг ўзбек адабий тили нормалари тизимидаги кўринишлари, адабий норма ва ўзбек нутқи маданияти муаммолари каби масалаларни ёритишни кўзда тутмоқда.

АДАБИЁТЛАР

1. Бегматов Э. Ва бошқалар. Адабий норма ва нутқ маданияти. Тошкент: “Фан”, 1983.
2. Маҳкамов Н. Адабий норма ва плеоназм. Тошкент: “Фан”, 1998.
3. Маматов А. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. Тошкент: “Фан”, 1991.
4. Шварскопф Б.С. Очерк развития теорических взглядов на норму в советском языкознании. // Актуальные проблемы культуры речи. М.: 1970, с, 369.
5. Пражский лингвистический кружок. – М.: 1967, 340-бет.
6. Едличка А. Проблематика нормы и кодификации литературного языка в отношении к типу литературного языка. // Проблемы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. М.: 1976. с. 18-19.
7. Дзекиревская Л.Н. К. Проблеме нормы в языке и стиле. (На материале немецкого языка) // Вопросы германской и романской филологии. Учен. Зап. МГПИИЯ, т.27, -М.: 1963, с. 279
8. Барнет В. Языковая норма в социальной коммуникации. // Проблемы и нормы славянских литературных языков в синхронном и диахронном аспектах. М.: 1976. с. 48.
9. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. // Новая в лингвистике. Вкп. 3. М.: 1963.
10. Гухман М.М. От языка немецкой народности а немецкому национальному языку. Ч. II. М.: 1959. с.172.
11. Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. Т.7, Труды по филологии. 1739-1758, М.-Л.: 1952.
12. Обнорский С.П. Ломоносов и русский литературный язык. // избранные работы по русскому языку. М.: 1960.
13. Греч. А.Н. Справочное место русского слова. Спб. 1839. 1846; Зеленецкий К. О русском языке Новороссийском крае. Одесса. 1855; Долоачев В. Опыт словаря неправильностей в русской разговорной речи. Варшава 1909; Огиенко И.И. Словарь неправильных, трудных и сомнительных слов, синонимов и выражений в русской речи. Киев, 1915; Огиенко И.И. Правильности и чистота русской речи. Воронеж, 1912 ва бошқалар.
14. Якубинский Л. Очерки по языку. М.: 1932.
15. Щерба Л.В. Восточнолужицкое наречие. Т. 1 Пг. 1915.
16. Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Изв. АН СССР. Отделение литературы и языка. 1931. 1. с. 113.
17. Истрина Е.С. А.А. Шахматов как редактор словаря русского языка. // известия АН СССР отделение литературы и языка. 1946, Т.5.с.415.

18. Пешковский А.М. Объективная и нормативная точка зрения на язык. // Русский язык в школе. Вып. 1.М.-Пг. 1923.

19. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек адабий тилининг стилистик нормалари // Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масалалар. Тошкент, 1973. 53-бет.

20. Иброхимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида. Тошкент : “Фан” 1972.

М У Н Д А Р И Ж А

1. Тил нормаси тушунчаси ва унинг ўрганилиш тарихидан.....7
2. Лисоний норма муаммосининг чет эл тилшунослигида ўтганилиши.....9
3. Норма масаласининг рус тилшунослигида ўрганилиши.....24
4. Туркий тилшуносликда лисоний норма муаммоларининг ўрганилиши.....31
5. Лисоний норма муаммоларининг ўзбек тилшунослигида ўрганилиши.....37

Илмий-оммабон нашр

Э.Бегматов, А.Маматов

“АДАБИЙ НОРМА НАЗАРИЯСИ”

1-қисм

Мухаррир: Тўлқин Эшбек

“Наврўз” нашриёти